BP
166
.815
S25
1913

Sana'ullah Panipati, Qazi
Tazkirat al-mawta wa
al-qubur

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

KITAB GHAR
DEALER IN RARE COLLECTION OF MANUSCRIPTS,
2410, SHIBAUL MULK MANZIL,
BALLIMARAN, DELHI.

tf 1.50

Ṯanā'ullāh Pānīpatī, Qāḍi

Taẕkirat al mawti wa al-qubūr

إنك لا تهدي من أحببت ولكن الله يهدي من يشاء

الحمد لله على احسانه نسخه عجيب وغريب از تاليفات ملك العلماء والاتقياء حضرت قاضي ثناء الله پاني پتي قدس سره السامي

تذكرة الموتى والقبور

سنه ١٣٣١ھ
١٩١٣ع

باهتمام احقر انام محمد عبد الاحد حاصن عن الحسا بمامن المظفر سنه ١٣٣١ ہجری نبوی صلے الله علیه وسلم

مطبع مجتبائی واقع دهلی مطبوعه

BP
166
.815
S25
1913

LIBRARY
JUN 15 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الذی لہ ما فی السموات وما فی الارض ولہ الحمد فی الآخرۃ وہو الذی یثبت الذین آمنوا بالقول الثابت فی الدنیا والآخرۃ والسلام علی محمد المبعوث بخیر الادیان لصلاح الدنیا والآخرۃ۔

بعد از حمد و صلوٰۃ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ عثمانی پانی پتی مجددی میگوید کہ مردن امریست لابدی لامفر منہ و ذکر موت و احوال آن یاد داشتن باعث وفع غفلت و موجب برکات است لہذا رسالہ بزبان فارسی در احوال موت و اموات و قبور از کلام امام المتاخرین شیخ جلال الدین سیوطی رحمۃ اللہ علیہ استفادہ نمودہ مینویسد تا نسیف آن عام شود۔

باب بدأ الموت

ابن ابی شیبہ از حسن بصری روایت کردہ است کہ حق تعالیٰ چون آدم و ذریت او را پیدا کرد ملائکہ گفتند آلہی زمین اینہا را گنجایش نخواہد کرد حق تعالیٰ فرمود کہ در اینہا موت گردانم گفتند پس اینہا را زندگی گوارا نشود فرمود کہ آنہا را طول امل دہم و احمد از مجاہد ذکر کردہ کہ چون حق تعالیٰ آدم را بزمین فرستاد فرمود اِنِّیْ لِلْخَرَابِ وَاِنَّ لِلْمَوْتِ

مسئلہ تمنی موت و دعا بدان برائے رنج و مصیبت جائز نیست و در صحیحین از انس مرویست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود آرزوی موت برای رنج نکنید اگر ناچار باشد بگوئید اللّٰھم احینی ما کانت الحیوۃ خیرا لی وتوفنی اذا کانت الوفاۃ خیرا لی و نہی از تمنی موت احادیث بسیار اند اگر نکو کار ست شاید نکوئی زیادہ کند و اگر بد کار ست شاید کہ توبہ کند این چنین بخاری از ابی ہریرہ از آنحضرت ﷺ روایت کردہ اند و ترمذی و احمد و حاکم از ابی بکر روایت کردہ کہ مردے پرسید یا رسول اللہ بہترین مرد کیست فرمود کسی کہ عمرش دراز بود و عملش نیک پرسید بدترین مرد کیست فرمود ہر کہ عمرش دراز باشد و عملش بد این حدیث صحیح ست و احمد از ابی ہریرہ روایت کردہ کہ مردے شہید شد

و برادرش بعد سالے مرو طلحہ رضی اللہ عنہ بہشت را بخواب دید و برادر دوم را از شہید پیش قدم دید و این خواب بجناب حضرت صلی اللہ علیہ وسلم گفت تعجب کرد آنحضرت فرمود کہ آنکہ بعد او مردہ است آیا یک رمضان صوم و یک سال نماز ادا نکردہ یعنی جائے تعجب نیست **مسئلہ** اگر دین خوف فتنہ باشد آرزوی موت جائز ست در دعائے آنحضرت منقول ست اذا اردت بقوم فتنۃ فاقبضنی الیک غیر مفتون و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود باید کہ کسی از شما آرزوی موت نکند مگر وقتیکہ اعتماد نباشد او را کہ عمل نیک کند **فصل** بیہقی از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود موت تحفۂ مومن ست و ہمچنین از آن حضرت جابر و امام حسین و عائشہ رضی اللہ عنہم روایت کردند الموت غنیمۃ المومن و ریحانۃ المومن و در حدیث صحیح آمدہ کہ دو چیز را آدم مکروہ میداند موت را و موت بہتر ست از معصیت و قلت مال را و از قلت مال حساب کم باشد **فائدہ** دگاہے بزرگان از شوق وصال حق آرزوی موت کردہ اند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقت وفات گفت اللھم الرفیق الاعلی و یوسف علیہ السلام گفتہ توفنی مسلما والحقنی بالصالحین و طبرانی از ابی مالک اشعری روایت کردہ آنحضرت فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الٰہی موت را محبوب کن بسوی ہر کہ مرا رسول تواند مولوی روم میگوید ؎

من شوم عریان زتن انداز خیال ۔ تا خرامم در نہایات الوصال

فصل قرطبی گفتہ کہ در حدیث آمدہ کہ بعضی انبیا از ملک الموت گفت کہ تو پیش از آمدن خود چرا کسی را نمی فرستی کہ مردم از تو ہشیار باشند ملک الموت گفت کہ دادہ ام پیش از من چند چیزی آیند و آگاہ می سازند بیماریہا و پیری و تغیر سمع و بصر پس چون یاد نکنند مرا و توبہ نکردن من آواز میدہم وقت مرگ کہ آیا من پیش خود رسول بعد رسول و نذیر بعد نذیر نفرستادہ بودم حالا من خود رسول و نذیرم بعد من رسول و نذیر نیست و در حدیث صحیح از ابی ہریرہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم است کہ فرمود کہ ہر کرا حق شصت سال عمر داد او را عذر باقی نگذاشت

باب در علامت خاتمۂ خیر و بد و اسباب آن

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود وقتیکہ اللہ ارادہ نیکی کند از بندہ از وی عمل نیک کناند پیش از مرگ رواہ الترمذی و حاکم و احمد از عمرو بن الجموح ہمچنین آوردہ و زیادہ کردہ تا آنکہ ہمسایہ او از و راضی شوند و از عائشہ رضی اللہ عنہا از آنحضرت احمد روایت کردہ وقتیکہ حق تعالیٰ ارادہ نیکی کند یکسال پیش از مرگ او فرشتہ بفرستد کہ محکم کند کار او را و او توفیق دہد او را تا کہ بمیرد بر نیکو ترین اوقات او پس چون حاضر شود موت و بیند آنچہ مہیا کردہ است برائے او خدا قصد برآمدن کند جان او را پس انگاہ دوست دارد ملاقات خدا را و دوست دارد خدا ملاقات او را و چون خواہد اللہ بندہ را ہدی سلط

کند پیش از مرگ او یکسال شیطانی را کہ گمراہ کند او را تا کہ بمیرد بر بدترین اوقات او پس چون موت حاضر شود و بیند آنچہ مہیا کردہ است حق تعالی برای او از عذاب قصد فرو فتن کند جان او برای مکروہ دانستن خروج پس انگاہ مکروہ دانند بندہ ملاقات خدا را و خدا ملاقات او را بعضے علما گفتہ کہ اسباب سوء خاتمہ بعوذ باللہ منہا چہار چیز اند سستی در نماز و خوردن خمر و نافرمانی والدین مسلمانان و آنحضرت فرمودند صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مسلمان می میرد و از عرق پیشانی رواہ الترمذی و حاکم و صححہ عن بریدۃ و آنحضرت فرمود صلی اللہ علیہ وسلم وقت مرگ اگر از پیشانی عرق و آب از چشمان ریزد و دود و پرہ بینی فراخ شوند پس رحمت خدا بروی نزول کردہ است و اگر از گلو آواز مثل آواز شتر خنوق برآید و رنگ او تباہ شود و ہر دو شقیقہ او غار شود پس عذاب خدا است کہ در آمدہ و در رواہ الترمذی عن سلمان الفارسی و در حدیث آمدہ موت مومن بعرق پیشانی میشود و ہیچ مسلمانی نیست مگر از بے گناہے سرزدہ است عوض آن رنج و شدت در دنیا شدہ آنچہ باقی ماندہ سختی موت مکافات آن میشود رواہ البیہقی عن ابن مسعود

فائدہ سختی موت مومن و کافر ہر دو برای شود برائے مومن رحمت است کہ کفارۂ گناہ و رفع درجہ او میشود و کافر را اول شدت است کہ بوی بمیرسد و گاہے بر کافر بسبب بعضی اعمال صالحہ وقت مرگ آخر ایام دنیا است آسانی میشود و انچنین در حدیث ابن مسعود از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم طبرانی روایت کردہ از وہب ابن الورود دینوری روایت کردہ کہ حقتعالی میفرماید از دنیا برنمی آرم کسی را مگر آنکہ اگر در حق او رحمت میخواہم ہر گناہے بیکند عوض او را بمارے و مصیبت در اہل و دولت و تنگی معاش و تنگی رزق بمیدہم و اگر چیزے از گناہان او باقی میماند وقت مرگ بروی سختی میکنم تا کہ بمیرد پاک از گناہان چنانچہ بود روز ولادت و اگر در حق او عذاب میخواہم ہر حسنہ کہ کردہ است عوض آن او را صحت بدن و فراخی رزق و راحت زندگانی دا من بمیدہم اگر چیزے باقی ماند از حسنات او مرگ بروی آسان میکنم تا کہ بمیرد و ہیچ حسنہ او را نباشد کہ از آتش پناہ او بود و ابن ماجہ از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ مسلمان را ثواب میرسد در ہر چیز تا آنکہ در سختی وقت مرگ ہم و در حدیث صحیح ابن ابی الدنیا از حسن بصری از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ فرمود سختی موت بقدر سہ صد ضرب شمشیر باشد و ہم او از علی رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ ہزار ضرب شمشیر آسان است از موت و خطیب از انس از آنحضرت ہمچنین روایت کردہ و شہید را الم موت نباشد مگر مانند خاریدن بناخن ہمچنین خطیب از قتادہ از آنحضرت روایت کردہ۔

باب آنچہ انسان در مرض موت بگوید و آنچہ نزد وی خواندہ شود و تلقین میت بعد موت آنچہ گفتہ شود

حاکم از سعد بن ابی وقاص از آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ فرمود ہر کہ در مرض خود لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین چہل بار خواند اگر دران مرض بمیرد ثواب شہید یابد و اگر تندرست شود گناہان او بخشیدہ شود و مروزی از بکر بن عبد اللہ المزنی روایت کردہ کہ گفت ہر کرا ملک الموت آید و او باو خو باشد او را ثواب شہادت دادہ شود و احمد و حاکم از آنحضرت صلعم روایت کردہ کہ ہر کہ آخر کلام او لا الہ الا اللہ باشد داخل بہشت شود و مسلم از آنحضرت صلعم روایت کردہ کہ تلقین کنید یعنی یاد دہید کسی را کہ موت او حاضر شود لا الہ الا اللہ و بیہقی در شعب الایمان از ابی اوفی روایت کردہ کہ در حضور آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم غلامی را لا الہ الا اللہ تلقین کردند او نتوانست گفت بسبب عقوق والدین ہرگاہ مادرش راضی شد لا الہ الا اللہ گفت آنزمان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت الحمد للہ الذی انقذہ بی من النار یعنی الحمد للہ کہ او را حق تعالیٰ بسبب من از آتش خلاصے داد و ابن عساکر از عبد اللہ المحاربی روایت کردہ کہ مردی را گفتہ شد کہ لا الہ الا اللہ بگو او گفت کہ نمیتوانم گفت بودم صحبت داشتم با قومی کہ مرا امر میکردند بسبب گفتن ابی بکر و عمر رضی اللہ عنہما

فصل ابن ابی الدنیا و دیلمی از ابی الدرداء از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ بر سر میت اگر یٰسین خواندہ شود خدا بروی مرگ آسان کند و ابن ابی شیبہ و مروزی از شعبی روایت کردہ کہ انصار نزد میت سورۂ بقر میخواندند و مروزی از جابر بن زید روایت کردہ کہ دوست میداشت وقت حاضر شدن میت خواندن سورۂ رعد را ازین مرگ آسان میشود و میگفتند کہ مردم یک ساعت پیش از مردن کسے در حضور آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این دعا میخواندند اللہم اغفر لفلان بن فلانۃ وبرد علیہ مضجعہ ووسع علیہ فی قبرہ واعطہ الراحۃ بعد الموت والحفۃ بنیتہ وثقل نفسہ وصعد روحہ فی ارواح الصالحین واجمع بیننا وبینہ فی دار تبنی فیہا الصحۃ واذہب عنا النصب واللغوب و یصلے علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و این دعا مکرر خواندند تا کہ قبض روح او شود و ابن ابی شیبہ از ام سلمہ روایت کردہ کہ گفتہ شود بنزد محتضر کلام سلام علی المرسلین والحمد للہ رب العالمین و طبرانی از آنحضرت روایت کردہ کہ ملائکہ نزد میت حاضر میشوند و آمین میگویند بر آنچہ اہل خانہ میت میگویند پس آنحضرت گفت اللہم ارفع درجتہ فی المہدیین واخلفہ فی عقبہ فی الغابرین واغفر لنا ولہ یوم الدین۔

باب در احوال ملک الموت و اعوان او

ابن ابی الدنیا از ابن مسعود و ابن عباس روایت کردہ کہ چون حق تعالیٰ ابراہیم علیہ السلام را خلیل خود کرد ملک الموت از جناب الٰہی اذن خواست کہ ابراہیم را ازین معنی بشارت دہم اذن شد و

ملک الموت پیش ابراہیم آمد و بشارت داد ابراہیم حمد خدا گفت پستر گفت ای ملک الموت ارواح کفار را چگونہ
قبض میکنی گفت ای ابراہیم طاقت دیدن نیاوری گفت آرم ملک الموت گفت روی از من بگردان روی
گردانید پستر دید ملک الموت را بصورت مردی سیاہ سر بآسمان کشیدہ می برآید از دہن او شعلہ آتش و در تمام بدن
ہر موی کہ ہست بصورت مردیست کہ از دہن و از ہر سوراخ او شعلہ آتش می برآید ابراہیم او را دیدہ غشی کرد پستر
باخافت آمد و ملک الموت را بصورت اصلی دید و گفت ای ملک الموت اگر کافر ابیچ رنج و بلا نباشد ہمین دیدن
صورت تو بس است پس گفت بنام را چگونہ قبض میکنی روح مومنان را گفت روی بگردان از من روی بگردانید پستر
دید مردی جوان خوبترین مردم و حسن و جمال و خوشبوی در پارچہ ہای سفید و پاکیزہ پستر گفت ای ملک الموت
اگر مسلمان را نزد مردن دیگر راحت و کرامت نباشد ہر آئینہ دیدن صورت تو بس است و ہمچنین ابن ابی الدنیا از
کعب روایت کردہ و ابن ابی حاتم از زہیر بن محمد روایت کردہ کہ از رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم گفتند کہ یا رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ملک الموت یکی ست و در صفہای جنگ از مشرق و مغرب و میانہ مردم می میرند فرمود
کہ حق تعالی جمع کردہ است تمام دنیا را برای ملک الموت چنانچہ طشت کہ نزدیکی از شما باشد و احمد از معمر روایت
کردہ کہ ملک الموت اجل انسان را نمیداند تا کہ حکم شود بہ قبض روح او و ابن ابی الدنیا از ابن جریج روایت کردہ
کہ ملک الموت را حکم میشود کہ فلان کس را در فلان وقت قبض کن و ابو نعیم وغیرہ از مجاہد روایت کردند کہ تمام
زمین نزد ملک الموت مانند طشت است میگیرد از ہر جا کہ خواہد و برای او مددگاران یعنی پیشکاران اند قبض روح
میکنند پستر از انہا ملک الموت میگیرد و جریر در تفسیر خود از ابن عباس روایت کردہ کہ ہمراہ ملک الموت ملائکہ رحمت
و ملائکہ عذاب اند جان پاک را قبض کردہ بملائکہ رحمت بسپرد و جان خبیث را بملائکہ عذاب می سپارد و ابن
ابی حاتم و ابن ابی شیبہ از ابن عباس روایت کردہ کہ ملک الموت را اعوان اند و ہمچنین ابو الشیخ از نخعی روایت
کردہ و گفتہ کہ از اعوان ملک الموت میگیرد و از ابن وہب مرویست کہ ملائکہ ہمراہ آدمیان ہستند ہمان اجل او را
مینویسند و ہمان قبض روح میکنند و ملک الموت را می سپارند ملک الموت رئیس آنہاست و طبرانی و ابن
مندہ از حارث بن الخزرج روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ملک الموت را نزد سر مردے از
انصار دید و فرمود ای ملک الموت رفق و مہربانی کن یا یار من کہ مسلمان ست ملک الموت گفت خوش باش یا محمد
من با ہر مسلمان رفیق و مہربانم و بدان یا محمد کہ من روح ابن آدم را قبض میکنم پس وقتیکہ آواز گریہ می برآرند اہل او
در خانہ او استادہ میشوم و با من روح آدمی باشد و میگویم ای گریہ کنندگان قسم بخدا ما ظلم بوی نکردہ ایم

داخل وی را سابق نکرده ایم و جلدی ننموده ایم و ما را در قبض روح گناهے نیست اگر بحکم خدا راضی باشید ثواب یابید و اگر ناخوش شوید گنهگار شوید و بدرستی که ما را نزد شما باز آمدن ست و باز آمدن پس هشیار باشید هیچ خانه نیست از نکوکاران و بدکاران مگر آنکه متوجه میباشم بدان شبانه روز تا که من می شناسم هر صغیر و کبیر را زیاده تر از نفس شان و قسم بخدا اگر خواهم که قبض روح یک پشه کنم نمیتوانم تا که حق تعالی اذن دهد و امام جعفر صادق گفته که در اوقات نماز ملک الموت بر مردم متوجه میشود پس چون وقت مرگ بیند کسی را که بر نماز های پنجگانه محافظت داشت نزدیک او میشود و شیاطین را از او دفع میکنند و کلمه لا الله الا الله محمد رسول الله بوی تلقین میکنند و ابن ماجه از ابی امامه روایت کرده که رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که حق تعالی قبض ارواح بملک الموت سپرده مگر ارواح شهدا بخود قبض می فرماید یعنی کسانیکه برای حج بر جهاز سواری شوند

فصل رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که در شب نصف از شعبان نوشته می شود کسانے که دران سال بمیرند شخص نکاح میکنند و تولد میکنند و نام او در اموات ست و وحی میشود بسوی ملک الموت برای قبض روح کسانیکه دران سال حکم مردن شان باشد این چنین در حدیث مرفوع و موقوف آمده و حاکم در مستدرک از عقبه بن عامر آورده که اول کسی که موت آدمی را بیند انذ حافظ او که عمل او را می برد بآسمان و رزق او می آرد و قتیکه رزق خارج نشد و انست که خواهد مرد۔

باب در بیان کیفیت موت مومن و کافر و بیان ملائکه وغیره که وقت مرگ حاضر میشوند و آنچه در آنحالت می بیند و می شنود

احمد و ابو داود و غیرهما بطریق صحیحه از براء بن عازب روایت کرده اند که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر جنازهٔ مردی از انصار رود سه بار استعیذ بالله من عذاب القبر گفت و فرمود که بندهٔ مومن را وقت مرگ ملائکه از آسمان فرود می آیند خوش رو گویا روهای شان مثل آفتاب ست با آنها کفنها و حنوطها از جنت باشد و گرد وی بنشینند تا مد نگاه پستر ملک الموت آمده نزد سر آن کس بنشیند پس بگوید ای نفس مطمئنه یعنی آرامیده بذکر خدا برآ بسوی مغفرت و رضوان او پس برآید جان او چنانچه قطره از مشک میچکد یعنی بآسانی پس ملک الموت آنرا میگیرد و از ملک الموت در طرفة العین ملائکه که گرد نشسته بودند میگیرند و دران کفن و خوشبوی داخل میسازند و ازان بنفیس خوشترین بوی مشک برمی آید پس آن نفس را بسوی آسمان میبرند پس بهر گروه ملائکه که میگیرند میگویند که چه خوش روح پاک ست و نام او بکمال تعظیم میگیرند که فلان بن فلان ست تا که میرسند بآسمان دنیا و درهای آسمان را میکشایند و کشاده

بیشوند و مشایعت او میکنند ملائکہ مقربان از ہر آسمان تا آسمان دیگر تا کہ برسد بآسمان ہفتم پس حقتعالی بفرماید بنویسید نامۂ بندۂ من در علیین و باز برید او را بسوی زمین پس بدرستی کہ پیدا کردہ ام آنہا را از زمین و دوران باز گردانم و از انجا باز بیرون آرم بار دیگر پس گردانیدہ میشود روح او در بدن او پس بیایند دو فرشتہ پس او را بنشانند پس بگویند من ربک یعنی کیست پروردگار تو گوید پروردگار من اللہ ست پس بگویند چیست دین تو گوید دین من اسلام ست پس بگویند کیست این مرد کہ در میان شما مبعوث شدہ پس بگوید او رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ست پس بگویند از چہ دانستی پس بگوید خواندم کتاب خدا را پس ایمان آوردم و تصدیق کردم پس آواز دہد آواز دہندۂ از آسمان کہ بندۂ من راست گفتہ پس فرش کنید برای او از جنت و پوشانید او را از جنت و بگشائید برای او دری بسوی جنت پس آمدہ باشد او را باد خوش و خوشبو از جنت و فراخ کردہ شود قبر او تا مد نگاہ پس آید نزد او مردی خوشتر و پاکیزہ لباس خوشبو پس بگوید شاد باش بچیزی کہ آسان کرد خدا ترا این روز تست کہ وعدہ کردہ شدہ بودی پس بگوید تو کیستی روی تو خوشی و خوبی می آرد پس بگوید کہ من عمل نیک تو ام پس بگوید ای پروردگار قیامت قائم کن تا رجوع کنیم بسوی اہل و مال خود فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و بدرستی کہ بندہ کافر را وقت مرگ ملائکہ سیاہ رو آیند با آنہا مسوح باشد یعنی پوشاک آہنی از دوزخ پس بنشینند ملائکہ نزد او تا مد نگاہ پس آید ملک الموت و بنشیند نزد سر او پس بگوید برآی نفس خبیث بسوی غضب خدا پس متفرق شود روح او در بدن او پس بکشد آنرا چنانچہ کشیدہ میشود سیخ از پشم تر پس میگیرد ملک الموت او را پس نمیگزارند او را ملائکہ عذاب در دست او طرفۃ العین تا کہ میکنند او را در ان مسوح و بری آید از وی بو ماندہ بدترین بوی مردار پس می برند او را بسوی آسمان پس نمیگذارد بر جماعتی از ملائکہ مگر آنکہ میگویند کہ چہ روح خبیث است پس میگویند فلان بن فلان ست بہ بدترین نامہای او کہ در دنیا بود تا کہ بسوی آسمان ببرند پس کشادہ نشود برای او دروازۂ آسمان و رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم این آیت خواند لا تفتح لھم ابواب السماء پس او را انداختہ شود از انجا انداختنی و آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم این آیت خواند و کانما خر من السماء فتخطفہ الطیر او تھوی بہ الریح فی مکان سحیق پس باز گردانیدہ شود روح او در بدن او و بیایند او را دو فرشتہ پس بنشانند او را و بگویند او را ہر سہ سوال گذشتہ و او ہر بار بگوید ہاہ ہاہ نمیدانم پس آواز کند آواز کنندۂ از آسمان کہ دروغ گفتہ این بندۂ من پس فرش کنید برای او از آتش و بپوشانید او را از آتش و بگشایید برای او دری بسوی دوزخ پس آمدہ باشد او را گرمی و باد زہر الودہ و دوزخ تنگ شود بروی قبر تا کہ بایکدیگر شوند استخوان سینۂ او و بیاید او را

مردی بدرو بد بارچه بد بوپس بگوید بشارت باد ترا چیزی ناخوش کند ترا این روز است که وعده کرده شده بودی
تو پس بگوید تو کیستی که رویتو بدی و ناخوشی می آرد پس گوید که من اعمال بد توام پس بگوید ای پروردگار قیامت
قائم مکن و ابو یعلی و ابن ابی الدنیا از تمیم داری ازان حضرت صلی الله علیه و آله وسلم روایت کرده که فرمود که حقتعالے
ملک الموت را بفرماید که برو بسوی دوست من اورا بیار برمن پس بدرستی که من اورا امتحان کردم بخوشی و ناخوشی
پس یافتم اورا دوست تر پس بیار اورا تا ترا هاکنم اورا از رنجها و غمهای دنیا پس آید ملک الموت
باپانصد فرشته با آنها کفنها ذخوشبوی از بهشت باشد و با آنها باشد دستها از ریحان بیخ ریحانه یکی باشد
و برسرش هشت رنگ باشند هر رنگ را بوی علحده و با آنها حریر سفید باشد و ران مشک اذخر و نشینند
ملک الموت نزد سر او دگر دا گرد او شوند ملائکه هر فرشته دست خود بر عضوی از اعضای او نهد و بگستر ند
آن حریر مشک بیزد تن او و کشاده شود برای او در بسوی بهشت و رحمت داده شود او را تحفه های
بهشت گاهی باز واج گاهی بپوشاک گاهی بمیوها چنانچه طفلان را چون می گیرند بچیزهای خوش مشغول
میسازند و ازواج او یعنی در بهشت اشتیاق کنند او را و جهندگی و جلدی کند روح او و ملک الموت بگوید
برآی ای روح پاک بسوی سدر مخضود یعنی کنار بیخار و طلح منضود یعنی درخت بافته از برگ که شاخ از کثرت
برگ دیده نشود و ظل ممدود یعنی سایه دراز و ماء مسکوب یعنی آبهای روان فرمود آنحضرت که
ملک الموت با بیست لطفها کند چنانچه والده با ولد کند از بهر آنکه میداند که این روح محبوب است نزد خدا
و کریم ست نزد وی از لطف کردن با آن روح ملک الموت رضای خدا از خود میخواهد پس بکشد روح او را چنانچه موی
از خمیر کشیده شود و چون روح برآید ملائکه گرد او بگویند سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین یعنی پاکی ست شمارا داخل بهشت
شوید با عمال خود پس چون ملک الموت روح را قبض کند روح مرجسد را بگوید حق تعالی ترا جزای خیر دهد بودی
تو بمن جلد بسوی فرمانبرداری خدا و دور از معصیت او پس گوارا باد ترا که نجات یافتی و نجات دادی مر او جسد
روح را همچنین گوید و بقعهای زمین که آنجا عبادت میکرد بروی گریه کنند و درهای آسمان که ازان عمل او
بالا میرفت و رزق او ازانجا فرود می آید تا چهل روز بروی گریه کنند و بعد قبض روح آن پانصد فرشته نزد
جسد او باشند هرگاه بنی آدم ان مرده را از پهلو به پهلو کنند آن فرشتگان او را پیشتر ازان از پهلو به پهلو
گردانند و کفن او را محوط رسانند پیشتر ازان که آدمیان رسانند و استاده شوند از دروازهٔ او تا قبر دو صف
از ملائکه استقبال کنند برای او با استغفار آنزمان ابلیس آوازه کند بتسمی که بشنگا فد ازان آواز بعضی

استخوان جسد او بگوید لشکر خود را ہلاکی ست شما را چگونہ خلاص شد این بندہ از شما پس بگویند کہ این مرد معصوم بود یعنی خدا او را نگاہ داشتہ پس وقتیکہ روح او را بسوی آسمان برند استقبال کند او را جبرئیل علیہ السلام در ہفتاد ہزار ملائکہ ہر یک از ان او را بشارت دہند از پروردگار او پس چون ملک الموت او را بعرش رساند آن روح بسجدہ رود برای پروردگار او پس بفرماید حق تعالی ملک الموت را کہ بر بندہ مرا پس بدار او را فی سدر مخضود و طلح منضود و ظل ممدود و ماء مسکوب پس وقتیکہ نہادہ شود آن مرد در قبر پس آید نماز بر بین او در ورطہ بر یسار او و قرآن در کنار او سر او در قرار او برای نماز نزد سر او و برای روزہ نزد پای او و صبر نزد گوشۂ قبر او و بفرستد اللہ تعالی کردے از عذاب یعنی بسبب بعضی معاصی کہ از و صادر شدہ باشند پس آید او را از جانب یمین پس او را نماز گوید دفع کردہ است ترا این بندہ قسم بخدا کہ این بندہ بخ گزیدہ است تمام عمر راحت نیافتہ است مگر حالا کہ در قبر نہادہ شدہ پس از جانب چپ آید روزہ ہمچنین گوید پس از جانب سر آید ہمچنین گفتہ شود پس از ہیچ جانب عذاب بسوی او راہ نیابد و صبر دیگر اعمال را بگوید کہ من بذات خود مانع نشدم از انجا کہ شما کفایت کردید اگر شما عاجز بشدید من یاری او میکردم حالا من ذخیرۂ او ہستم نزد صراط و میزان و فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بفرستد حق تعالی دو فرشتہ کہ بصر آنہا مانند برق ربایندہ باشد و آوازۂ شان مثل رعد دود از نہای شان مثل شاخ گاؤ دوم آنہا مانند شعلۂ آتش در میان ہر دو شانۂ او چندین بعد و مسافت باشد از دل آنہا حق تعالی رحمت دور کردہ مگر بر مسلمانان نام یکی منکر و نام دیگرے نکیر در دست ہر یک از انہا گرزی باشد از آہن کہ اگر جن و انس جمع شوند آنرا حرکت نتوانند داد پس بگویند او را بنشین پس بنشیند در قبر خود و فرو افتند کفن او پس بگویند کیست پروردگار تو و چیست دین تو و کیست نبی تو گوید پروردگار من اللہ است وحدہ لا شریک لہ دین من اسلام است نبی من محمد ست علیہ الصلوۃ والسلام خاتم النبیین پس بگویند راست گفتی پس قبر او را از ہر سو فراخ کنند و بگویند کہ ببین بالای خود پس بیند بہشت را و گویند این خانہ تست ای ولی خدا بسبب فرمانبرداری حق تعالی فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قسم بکسی کہ جان من در دست اوست کہ در دل آن مرد تبسم فرحت رسد کہ گاہی دور نشود پس بگویند کہ ببین زیر خود پس دوزخ را بیند و بگویند ای ولی خدا بحمد یافتی از ین فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ قسم بکسی کہ جان من در دست اوست او را تبسم فرحت بدل رسد کہ گاہی دور نشود و کشادہ شود برای او ہفتاد و ہفت از بسوی جنت کہ آمدہ باشد او را از بخا خوشبو و راحت تا کہ بر جزائر

او را حق تعالیٰ از قبر او بگوید حق تعالیٰ ملک الموت را کہ برو بسوی دشمن من پس بیار او را پس بدرستی کہ من فراخ کردم رزق او و راحت او بہ نعمت خود پس نکرد بجز نافرمانی من پس بیار او را تا انتقام گیرم از و پس روز ملک الموت در بدترین صورت کہ ندیدہ باشد کسی از مردم گاہے باشد او را دو از دہ چشم و با او سیخی باشد از آتش بسیار رفیع او با او پانصد فرشتہ باشند با اینہا دو آتش باشد و پرکالہا از آتش دوزخ و با آنہا تازیانہا باشند از آتش افروختہ پس بزند او را ملک الموت بدان سیخ بہ نہجی کہ غائب شود ہر خار از ان سیخ خار دار در ہر موی در ہر رگ او گفت پستر بکشد آنرا بہ سختی پس بکشد روح او را از ناخن ہائی پائی او پس بیندازد آنرا در پاشنہ ہائی او پس بیہوش شود عدو اللہ و بزنند فرشتگان روی و پشت او را بآن تازیانہا پستر ہمچنین بکشد روح تا بیندازد او پستر تا سینہ او ہمچنین تا حلق و گسترانند ملائکہ آن دخان سوزان و آتش دوزخ زیر ذقن او و بگوید ملک الموت برآی ای نفس خبیث بعین عصون الیحموم یعنی باد زہر آلودہ و حمیم یعنی آب کمال سوزان و ظل من یحموم لا بارد ولا کریم و سایہ از دخان نہایت سیاہ نہ سرد و نہ منفعت و چون قبض کند ملک الموت روح را روح گوید جسد را و جسد گوید روح را جزاء ہد خدا ترا بدی تو جلد بسوی معصیت و درنگ در طاعت پس ہلاک شدی تو و ہلاک کردی مرا و لعنت کند او را بقعہ ہائی زمین کہ بر آن گناہ میکرد و لشکر ابلیس خوشخبر دہد ابلیس را کہ وارد کردیم یکی از بنی آدم را دوزخ پس چون نہادہ شود در قبر تنگ شود بروی قبر تا کہ ہمدیگر شوند استخوان سینہ او و بفرستد حق تعالیٰ مارہای سیاہ را پس بگزد از نر انگشت ہائی پائی پس بخورد آنرا تا کہ برسد در کمر او و بفرستد حق تعالیٰ بسوی وی منکر و نکیر را و پرسند از پروردگار دین و نبی او و گوید او نمیدانم پس گفتہ شود او را ندانستی و نہ پیروی کردی پس بزنند او را بقطعے کہ پیرند شرارہ ہائی آتش در قبر او بازرست شود و بگویند ہمین بالا اینو پس بنشیند راست راگویند اے دشمن خدا اگر فرمان بردار ی خدا میکردی این از تو میبینند فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قسم کسی کہ جان من در دست او ست کہ رسد او را حسرتے کہ دور نشود از وگاہے و گشادہ شود برائی او دروازہ بسوی دوزخ و گفتہ شود این منزلت تو بسبب نافرمانی خدا و گشادہ شود برای او ہفتاد و ہفت دروازہ بسوی دوزخ تا آید او را گرمی باد زہر آلود تا کہ بردارد او را حق تعالیٰ روز قیامت بسوی دوزخ انچہ در ین حدیث آمدہ کہ ملک الموت بنعمتہائی بہشت نمودہ بندہ مومن را غیبت بہمدہد و مثل طفلان او را خوش میسازد بعضے دوستان خدا آن نعمت ہا سر فرود نمی آرند و دیدار حق میخواہند نقل ست کہ شیخ شعراوی رحمۃ اللہ علیہ وقت مرگ چون نعمتہای بہشت دید برآشفت و گفت

شعر

اِنْ کَانَ مَنْزِلَتِیْ فِی الْحُبِّ عِنْدَکُمْ ٭ مَا قَدْ رَأَیْتُ فَقَدْ ضَیَّعْتُ اَیَّامِیْ

یعنی اگر هست مرتبه من در محبت نزد شما آنچه من دیدم پس بدرستی که من عمر خود را ضایع کردم حق تعالی
نداد امن موجودم پس چه میخواهی گفت

شعر

اُرِیدُهُم وَقَدْ طَالَ الْمَدٰی مِنْکَ نَظْرَةً ❊ وَکَمْ بَیْنَ وِدَادِیْ وَمَا یُرِیدُوْنَ مِرْمَائِی هُطِلَتْ

یعنی میخواهم وبدرستی که دراز شده است مدت خواهش از تو دیداری و بسیار خونها از دو این آرزو ریخته شده
آنزمان حق بروی تجلی فرموده آن بزرگ جان بحق تسلیم نمود همچنین شاه شرف الدین ابو علی قلندر صاحب
پانی پتی رحمه الله گفته

شعر

گر بیاید ملک الموت که جانم ببرد ❊ تا نه بینم رخ تو روح رسیدن ندهم

لیکن از کلام حضرت ایشان ما فهم ربانی مجدد الف ثانی رضی الله عنه چنان مستفاد میشود که این چنین
خواهش و کلمات گفتن و تمنای بهشت را بخاطر نیاوردن از بقایای سکر است اصحاب صحو آنچه نعمتهای
بهشت است و غیر تمنای که دلیل مرضیات حق ست آنرا بر سر و چشم از کمال ادب می نهند و میدانند که
دیدار خدا و دین نشأه متصور نیست موعود بر جنت است آنجا جسد بصر را حق تعالی قوتی دیگر خواهد داد که طاقت
برداشت رویت خواهد داشت موسی علیه السلام پیغمبر اولی العزم طاقت رویت نداشت و مخاطب بلن ترانی شد و خر
موسی صعقا اینجا اگر هست رویت قلبی ست نه رویت بصری و رویت قلبی بعالم مثال تعلق دارد چنانچه حضرت
قلندر میفرمایند

شعر

غیرت از چشم برم روی تو دیدن ندهم ❊ گوش را نیز حدیث تو شنیدن ندهم

یعنی اینجا آنچه هست بچشم دل و گوش دل ست نه بچشم و گوش سر و اعلم آنچه دیگران را یعنی تجلی و رویت قلبی
کالبرق ست این حضرات را دائمی ست دیگر باید دانست که در قرآن و حدیث احوال مومنان کامل و احوال
کافران و منافقان مذکور است و احوال مومنان فاسق متوسطان کمتر مذکور ست بمقابله دریافت میشود بدو جهت
یکی آنکه در وقت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم صحابه همه مومنان کامل بودند یا کفار یا منافق بودند دوم آنکه
احوال متوسطان بسیار مختلف ست نظر بر کثرت جرائم و قلت آن و قوت ایمان و ضعف آن دیگر باید دانست

فصل در حق شهید طبرانی و عبد بن حمید بسند ثقات روایت کرده از عبد الله بن عمر رض که گفت وقتیکه بنده در
راه حق تعالی قتل کرده شود اول قطره خون او که بزمین افتد گناهان او بخشیده شود پس پارچه از بهشت آید و نفس او
دران کرده شود و او را جسدی از بهشت آید و آن مرکب کرده شود روح او طاو با ملائکه بسوی آسمان رود و با ملائکه

باشد گویا که از اول خلقت با فرشتگان بود تا که او را بحضور رحمن حاضر سازند پس سجده کند پیش از ملائکه و ملائکه بعد ازان سجده روند پس حکم شود که باشهد اکرده شود پس آنها باشند در چهنهای سبز و قبه های حریر تر و شان گاه باشد و ماهی باشد ماهی بخورد از نوع خوشبو از انهار بهشت و چون شام شود گاه آن ماهی را شکم بدرو بشاخ خود پاک کند آنرا پس بخورند شهیدان گوشت ماهی و بابند در گوشت او هر بوی خوش از انهار بهشت و شبانگاه گاو چریده باشد در بهشت از سیر ها پس چون صبح شود ماهی بروی آید و ذبح کند او را بدم خود پس بخورند شهیدان از گوشت او و یابند از و لذت هر میوه بهشت و بینند شهیدان خانه های خود در بهشت و زخواست کنند از حق تعالے بقیام قیامت و دیگر قصه قبض روح و احوال قبر مومن و کافر مثل حدیث گذشته درین حدیث آمده و از کعب احبار در تفسیر قوله تعالی ان کتاب الابرار لفی سجین ابن مبارک روایت کرده که روح مومن چون بعرش میرسد برآورده میشود برای آواز زیر عرش قائم پس مهر کرده شود و نوشته شود و نهاده شود زیر عرش برای نجات او روز حساب قیامت علیین عبارت از زیر عرش ست و در قوله تعالی ان کتاب الفجار لفی سجین گفته که روح کافر چون بسوی آسمان برده شود آسمان آن را قبول نکند انداخته شود بسوی زمین او را هم قبول نکند پس انداخته شود زیر هفت زمین رسانیده شود تا سجین پس برآورده شود برای او از انجا قبه پس مهر کرده شود بر آن و نهاده شود زیر حد ابلیس که حد جای ابلیس ست برای حساب صاحب قاموس گفته سجین وادی ست در جهنم یا سنگی ست زیر زمین و ابن ابی شیبه از ابی هریره رضی روایت کرده که قبض روح مسلمان کرده نمیشود تا که می بیند بشری یعنی بهشت و بعد موت آن مرده آواز کند بقسمی که در خانه از صغیر و کبیر جاندار هر که باشد آواز او بشنود و گر جن و انس بگوید جلد رسانید مرا یا ارحم الراحمین پس چون بر جنازه نهاده شود بگوید چه قدر زود میبرید پس چون در لحد داخل کرده شود نشانیده شود و جای خود در بهشت بیند بگوید ای پروردگار داخل کن مرا در آن حکم شود هنوز وقت آن نرسیده است بدرستی ترا دیگر برادران و خواهران اند هنوز نیامده اند لیکن خواب کن خوش و خرم گفت ابو هریره پس قسم بخدا که بخواید آنکس خوابی کوتاه تر و شیرین تر که هیچکس آن قسم نخفته باشد تا که برداره سر خود را بسوی بهشت روز قیامت حضرت قلندر میگوید

شعر

گر شبی دست بدو صل تو از غایت شوق ؎ تا قیامت نشود صبح دمیدن ندهم

و ابن مردویه و ابن مندہ از ابن عباس روایت کرده در حدیث طویل در حال مومن که درهای آسمان برای او کشاده شود و حمله نفر ستد هر فرشته در هر آسمان تا که رسد بملک جبار و بگوید جبار تعالی مرحبا بروح پاک و جسدی که از وی برآمده و بفرماید که او را در بهشت داخل کرده خانه او بنمایند بهتر از او بسوی زمین برند پس فرود آرند او را در مقدار زمانی که

مردم از غسل و کفن او فارغ شوند و داخل کنند آن روح را در جسد و کفن او و طبرانی از میمونہ بنت سعد روایت کردہ کہ گفتہ شد یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بخواب خواب کند فرمود و دوست نمیدارم کہ خواب کند تا کہ وضو کند می ترسم کہ بمیرد و جبرئیل بروی حاضر نشود و ابن ابی شیبہ و ابن ابی الدنیا و غیرہ از زید بن نجیہ صحابی روایت کردہ کہ نمی میرد کسی آنکہ نمودہ بیشوند او را عموت مثالی ہمچنان او اگر از اہل بہوست صوت اہل بہو اگر از اہل ذکر است صوت اہل ذکر و ابن ماجہ از ابی موسی روایت کردہ کہ پرسیدم از آنحضرت کہ شناسائی بندہ از مردم کی منقطع میشود فرمود وقتیکہ می بیند یعنی ملک الموت و ملائکہ را و در صحیحین از عبادۃ بن الصامت رضی اللہ عنہ مرویست کہ نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہر کہ ملاقات خدا دوست دارد خدا ملاقات او دوست دارد و ہر کہ ملاقات خدا کروہ دارد خدا ملاقات او کروہ دارد عائشہ گفت کہ ما مردن را کروہ میدانیم فرمود مراد من این نیست لیکن مسلمان را وقت حضور موت خوش خبری داده میشود برضامندی خدا و گرامی داشتن او پس نباشد او چیزی محبوب تر از آنچہ پیش آید او را یعنی موت خدا دوست دارد ملاقات او را و چون کافر را مردن پیش آید خبر داده شود بعذاب خدا پس ہیچ چیز او را کروہ تر نباشد از ملاقات خدا پس کروہ داند حق تعالی ملاقات او را و ابن جریر و ابن المنذر از ابن جریج روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ای عائشہ وقتیکہ بیند مسلمان ملائکہ را گویند او را ملائکہ ترا باز گردانیم بسوی دنیا گوید کہ مرا بخانہ غم و حزن نفرستید مرا بسوی خدا برید و کافر بگوید ای پروردگار مرا باز بسوی دنیا بفرست کاشکی عمل صالح کنم در آنچہ ترک کردم و ابو نعیم از سلمان فارسی از آنحضرت روایت کردہ کہ اول مسلمان را در قبر او خوش خبر داده شود برضامندی خدا و بہشت و گفتہ شود خوش آمدی حق تعالی بخشیدہ کسانی را کہ ہمراہ جنازہ تو تا قبر تو مشایعت کردہ و ابو نعیم از مجاہد روایت کردہ کہ مسلمان را خوش خبر داده شود بہ صالح بودن فرزند او بعد او برای سردی چشم او و احمد و ترمذی و ابن ماجہ از ابن عمر از آنحضرت روایت کردہ کہ فرمود حق تعالی قبول میکند توبہ بندہ تا کہ جان او قریب مرگ رسد **فصل** روح میت مومن با دیگر ارواح مومنان ملاقات میکند چنانچہ طبرانی در اوسط از ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ روح مسلمان وقتیکہ قبض کردہ بیشود ملاقات میکنند باو ی اہل رحمت از بندگان خدا چنانچہ در دنیا از کسی کہ می آید ملاقات میکنند و باہم میگویند کہ فرصت دہید یار خود را تا کہ آرام گیرد بدرستی کہ او در کمال رنج و شدت بود پس از او پرسند کہ چہ میکند فلان و فلان پس وقتیکہ بگوید کہ او پیش از من مرده است پس آنہا افسوس کنند و انا للہ و انا الیہ راجعون گویند و گویند او را برده شد بسوی ہاویہ یعنی دوزخ و فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ

اعمال شما گفته میشود در اقرباء و قبیله شما را که پیشتر مرده اند یعنی انکه اهل خیر اند پس اگر عمل نیک می باشند خوش میشوند و میگویند که الهی این فضل تست پس تمام کن نعمت خود را بروی موت وه او را بر این چنین اعمال و اگر عمل بدی باشند میگویند که الهی او را توفیق عمل نیک وه تا نوازوی راضی شوی بدان قریب کند او را بسوی تو و در ملاقات کردن مردگان که پیشتر مرده اند و خوش شدن آنها بملاقات مرده حال و استقبال کردن پسر که پیشتر مرده باشد پدر را چنانچه غائب را استقبال میکنند و راعادیث دیگر هم آمده **فصل** احمد و طبرانی از ابی سعید خدری روایت کرده که نبی صلی الله علیه وآله وسلم فرموده که میت می شناسد کسی را که او را غسل میدهد و می برد او و کفن می دهد و در قبر فرود می آرد او را و ابن ابی الدنیا از بکر بن عبد الله مزنی آورده که مرا بیهقی یعنی از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که آنچه نزد میت میشود میت آنرا میداند اگر قدرت بر کلام میداشت منع می کرد از نوحه و مانند آن و ابو الشیخ از آنحضرت روایت کرده که زنی در مسجد جاروب میکرد و آنحضرت صلی الله علیه وسلم را اعلم نشد پس گذشت آنحضرت بر قبر وی و بر قبرش نماز جنازه خواند پیشتر صاحبه قبر را خطاب کرده فرمود که کدام عمل بهتر یافتی مردم گفتند یا رسول الله این می شنود فرمود نیستید شما شنوا تر از وی پس فرمود که این زن جواب داده که جاروب کشی مسجد بهتر یافتم و در صحیحین ست از ابی سعید خدری که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که چون جنازه میت را می برند اگر صالح میباشد میگوید پیش برید مرا و اگر غیر صالح میباشد میگوید کجا می برید مرا سوای آدمیان هر چیز آواز او می شنود و ابن ابی الدنیا از عمر بن خطاب رض از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم روایت میکند که میت بر جنازه میگوید ای برادران بر دارنده نعش فریب ندهد شما را حیات دنیا و بازی نکند با شما زمانه چنانچه با من کرده آنچه گذاشتم برای وارثان ست و جزا و هند روز قیامت با من خصومت و محاسبه خواهد کرد و شما همراه من می آیید و گذاشته خواهید رفت **فصل** ابن عساکر از ابن مسعود از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم روایت کرده که داود علیه السلام گفته الهی چیست جزای آنکه پیروی جنازه کند تا گور برای طلب رضای تو فرمود حق تعالی جزای او آنست که فرشتگان من متابعت او خواهند کرد در فرموت او و رحمت خواهم کرد بر روح او در ارواح **فصل** ابن ابی حاتم از علی بن ابی طالب روایت کرده که چون مسلمان می میرد نماز گاه او از زمین و جائی بالا از قتن عمل او از آسمان بروی میگریند و از ابن عباس مروی ست که زمین تا چهل روز میگرید و شواهد این از سلف بسیار موجود است **فصل** طبرانی از ابن عمر روایت کرده که نبشی در مدینه مرد و دفن کرده شد آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود دفن کرده شد در طیبه که از انجا پیدا شده و بدو این چنین از ابی سعید و ابی الدرداء مروی ست و ابو نعیم از ابی هریره آورده که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که نیست هیچ مولود مگر آنکه ریخته شده

است بردی از خاک قبر او یعنی بر نطفہ و حکیم در نوادر الاصول از ابن مسعود روایت کردہ کہ فرشتہ موکل است بر رحم بگیرد نطفہ از رحم وی بنہد بر کف خود و بگوید ای پروردگار مخلقہ باشد یعنی از آدم زوج پیدا شود یا غیر مخلقہ اگر مخلقہ باشد گوید ای پروردگار چیست رزق او چیست جائی اقدام او چیست اجل او چیست عمل او حکم شود بہ بین در لوح محفوظ از انجا دریافت کند و بگیرد خاک از زمینے کہ دران دفن کردہ شود و خمیر کند بدان آن نطفہ را این ست قولہ تعالیٰ منہا خلقناکم الآیۃ **فصل در منفعت دفن در ہمسایۂ صلحا** ابو نعیم از ابی ہریرہ از ان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ فرمود دفن کنید مردۂ خود را در میان قوم صالحان بد رستی بیست ایذا میکشد از ہمسایۂ بد چنانچہ زندہ ایذا میکشد و ابن عساکر از علی و ابن مسعود ہم چنین روایت کردہ و ابن عساکر از ابن عباس از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ وقتیکہ بمیرد یکی از شما نیک کنید کفن او و جلدی کنید و ما نخیاز وبیست او و عمیق کنید قبر او و دوری خواہید از ہمسایۂ بد گفتہ شد یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمسایۂ صالح نفع می کند فرمود آری و دیلمی از ام سلمہؓ ہمچنین روایت کردہ ابن ابی الدنیا از عبد اللہ بن نافع مزنی روایت کردہ مروی در مدینہ مردود دفن کردہ شد آنجا پس کسی او را دید کہ از اہل دوزخ است و سم خود بروی بعد ہفت ہشت روز دید کہ او از اہل بہشت ست از و پرسید گفت کہ دفن کردہ شد با من مروی صالح پس شفاعت کرد در چہل کس از ہمسایہ خود من ہم دران بودم ابن مندہ از ابن عمر روایت کردہ از نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ چون مسلمان می میرد ہر بقعہ زمین تجمل میکند و آرزو می میکند کہ در بنجا دفن شود و چون کافری میرد متقاعد ظلمانی می شود و ہر بقعہ پناہ می جوید از خدا کہ در انجا دفن شود۔

باب در آنچہ بر مردہ خواندہ شود از ادعیہ و تلقین میت

طبرانی و بیہقی از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ جلد بسوی قبر او رسانیدہ و وقت دفن در قبر او نزد سر او فاتحہ و نزد پائی او خاتمہ سورہ بقر خوانید و در روایتی آمدہ کہ نزد سر او آیات اول و آخر سورہ بقر خوانند و در روایتی آمدہ کہ بگوید اللہم اجرہ من الشیطان و من عذاب القبر و بزار از علیؓ روایت کردہ کہ بگوید بسم اللہ و فی سبیل اللہ و علی ملۃ رسول اللہ اللہم عبدک نزل بک و انت خیر منزل بہ خلف الدنیا خلف ظہرہ فاجعل ما قدم علیہ خیرا مما خلف فانک قلت و ما عند اللہ خیر للابرار و ابن ابی شیبہ از انس روایت کردہ اللہم جاف الارض عن جنبیہ و افتح ابواب السماء لروحہ و ابدلہ دارا خیرا من دارہ و ازواجا خیرا من ازواجہ اللہم افسح فی قبرہ و نور لہ فیہ و الحقہ بنبیہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حاصل ادعیہ آنکہ آلہی این مرد را از شیطان و عذاب در قبر پناہ دہ و قبر او را فراخ کن و منور کن و در ہائی

آسمان برائی روح او بگشاد و خانہ آخرت او بہتر از خانہ دنیا کن و او را بہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لاحق کن این چنین دعا در حق میت کند و از جناب حق طلب مغفرت او نماید طبرانی از ابی امامہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم روایت کردہ کہ چون خاک بر قبر انپاشتہ شود باید کہ شخصے بر سر قبر بایستد و بگوید ای فلان بن فلانہ اگر نام مادرش نداند بگوید ابن حوا مردہ تواند شنید و جواب نخواہد داد باز گوید ای فلان بن فلانہ پس خواہد نشست باز گوید یا فلان بن فلانہ انگاہ مردہ خواہد گفت ارشاد کن رحمت کند ترا خدا پس بگوید یاد کن آنچہ در دنیا بران بودی شہادت ان لا الہ الا اللہ وان محمدا عبدہ ورسولہ و انک رضیت باللہ ربا و بالاسلام دینا و بمحمد نبیا و بالقرآن اماما پس منکر و نکیر ہر یک دست دیگری گرفتہ بگویند کہ برویم چہ کنیم نزد کسی کہ او را حجت او تلقین کردہ شد۔

باب در ضغطۂ قبر

ضغطۂ قبر یعنی تنگ گرفتن او حق ست اکثر صالحان را ہم میشود گواندک باشد حتی کہ سعد بن معاذ رضی اللہ عنہ کہ از کبار صحابہ و سابقین اولین انصار ست و عرش از وفات او حرکت کرد و ہفتاد ہزار فرشتہ جنازہ او را مشایعت کردند او را ہم ساعتی ضغطہ شدہ و در روایتی آمدہ کہ زینب ورقیہ دختران رسول کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم را ہم شد و سبب نیستی باشد کہ کفارۂ آن بضغطہ شود بیہقی از امّ سلمہ بن عبد اللہ روایت کردہ کہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سبب ضغطۂ سعد بن معاذ رضی اللہ عنہ پرسیدہ شد فرمود کہ در تطہیر بول چیزے تقصیر میکرد و بیہقی و غیر از عائشہ روایت کردند گفت یا رسول اللہ از رؤیت نکیر حدیث آواز منکر و نکیر و ضغطۂ قبر فرمودۂ مرا آرام نیست فرمود ای عائشہ آواز منکر و نکیر در گوش مسلمان چنان باشد کہ اشد در چشم و ضغطۂ قبر بر مسلمان چنان باشد چنانچہ پسر پیش مادر شفقہ شکایت صداع میکند او سر او را در دست میگیرد و میفشارد بعضی علما را گفتہ کہ عقوبت گناہ مسلمان بدہ چیز دور میشود یکی آنکہ توبہ کند دوم آنکہ از خدا طلب مغفرت نماید سوم آنکہ از عمل صالح گناہ او دور میشود چہارم آنکہ در دنیا او را مصیبتے رسد پنجم آنکہ در قبر ضغطہ شود ششم آنکہ دیگر مسلمانان برائی او دعای مغفرت کنند ہفتم آنکہ مسلمانان ثواب اعمال صالحہ بخشند ہشتم آنکہ در روز قیامت شفاعت نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دستگیری فریاد دہم آنکہ رحمت ارحم الراحمین شامل حال او باشد و ابو نعیم در حلیہ از عبد اللہ بن شخیر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ہر کہ در مرض موت قل ہو اللہ احد خواند از فتنۂ قبر و ضغطۂ قبر محفوظ باشد و بلا کہ روز قیامت او را بدستہائی خود برداشتہ از صراط گزرانیدہ بجنت رسانند۔

باب اعمال او بصورت انسان شدہ مصاحبت کنند قبر

ابن ابی الدنیا از عطا بن یسار وغیرہ روایت کردہ کہ چون مردہ را در قبر نہادہ شود اعمال او حاضر شوند بصورت انسانی و بگوید من عمل تو ام گذاشتی الخ نہ و اولاد و قبیلہ خود را و آنچہ خدا ترا دادہ بود پس پشت خود کسی ہا تو در قبر تو سوائی من داخل نشود پس بگوید کاشکے ترا اختیار میکردم بر اہل و ولد وغیرہ و بر ہر چہ خدا مرا عطا کردہ بود چون کسی با من نیادہ سوای تو۔

باب در کلام قبر و عذاب قبر

و ترمذی حدیث حسن از ابی سعید روایت کردہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بیشتر کنید ذکر شکنندۂ لذتہا یعنی موت ست بدرستی ہیچ روز نمی آید کہ قبر دران ندا نمی گوید کہ من خانہ تنہائی و غربت ام و خانہ خاک و کرم و قتیکہ دفن کردہ میشود بندہ مومن قبر او را مرحبا بگوید و میگوید کہ تو دوست ترین مردم بودی کہ بر من می رفتی پس چون والی کردہ شدم من امروز بر تو می بینی آنچہ با تو سلوک میکنم پس فراخ شود قبر تا منتہای نگاہ و کشادہ شود دری بسوی بہشت و چون کافر یا فاجر دفن کردہ شود گوید قبر لا مرحبا و لا اہلا ہر آئینہ مبغوض ترین مردم بودی کہ بر من سیر فتی پس چون والی کردہ شدم من امروز بر تو پس می بینی آنچہ با تو سلوک میکنم پس بہ پیچد بروی تا کہ بہا یکدیگر بشوند استخوان سینہ او فرمود رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس مسلط کردہ شود بروی ہفتاد مار اگر یکی از انہا دم زند در زمین نروید ہیچ چیزی تا کہ باقی ماند در دنیا پس بگزند و میش زنند آن مارہا تا کہ حکم شود بسوی حساب فرمود رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قبر چیزی ست از چہنہائی بہشت یا غار یست از غارہائی دوزخ و درین باب احادیث بسیار اند۔

باب در فتنۂ قبر

یعنی سوال منکر و نکیر احادیث بسیار وارد شدہ بتواتر رسیدہ چنانچہ حدیث براء بن عازب کہ سابق گذشتہ و دیگر احادیث بعضے مختصر و بعضے مطول مروی است و ابن ماجہ وغیرہ از جابر بن عبد اللہ روایت کردہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود و قتیکہ مردہ را داخل قبر کردہ میشود و در آفتاب وقت غروب متمثل میشود پیش وی نشیند چشمہا مالیدہ میگوید کہ بگذارید مرا نماز گزارم و حکیم ترمذی از سعید بن مسیب روایت کردہ کہ چون سوال کردہ میشود بمیت کہ من ربک شیطان حاضر میشود پس اشارت بسوی خود میکند کہ منم پروردگار تو حکیم ترمذی گفتہ کہ قولہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اللہم اجرہ من الشیطان تایید این قول میکند **فصل** در کیفیت سوال اختلاف روایات ست شاید کہ بعضے مردم را از بعض اعتقادات سوال کردہ میشود و بعضے از مجموع آن یا راوی در روایت بر بعضے اقتصار کردہ و در بعضے روایات ست کہ در یک مجلس ستہ با سوال کردہ خواہد شد و از طاؤس مرویست کہ تا ہفت روز

سوال کردہ شود **فائدہ** ہرکہ دفن نکردہ شدہ بردار کشیدہ شد یا غرق شد یا سوختہ شد یا دزدہ اورا خوردادہم از ضغطہ و سوال و عذاب یا ثواب بے نصیب نیست تبر عبارت از عالم برزخ ست **فصل** ابن عبد البر گفتہ کہ سوال نخواہد شد مگر مومن را یا منافق را کہ منسوب ست بدین اسلام بخلاف کافر مجاہر و قرطبی و ابن قیم میگویند کہ کافر ہم باشد و سیوطی گفتہ کہ قول اول صواب ست **فائدہ** ابن تیمیہ گفتہ کہ احادیث متواترہ دلالت دارند بر انکہ روح بسوی بدن عود کردہ شود وقت سوال و بران دلالت دارند کہ روح راوران وقت با بدن نوعی علاقہ باشد اگرچہ بدن متفرق شدہ یا سوختہ شدہ و یک طائفہ گفتہ کہ بدن را بدون روح سوال کردہ شود و جہو انکار این قول میکنند و ابن حزم وغیرہ میگویند کہ سوال از روح باشد بغیر بدن **فائدہ** بعضے محدثین گفتہ اند کہ ملائکہ سوال جماعت کثیر اند بعضے منکر نام دارند و بعضے نکیر بسوی ہر مردہ دو کس ازان میروند **فائدہ** از شقیق بلخی مرویست کہ پنج چیز طلب کردیم در پنج چیز یافتم ترک گناہان در نماز جمعی و در روشنی قبر و در نہجد و جواب منکر و نکیر و در قرأت قرآن و عبور از صراط و در صوم و سایہ عرش در خلوت **فائدہ** واصبہانی از انس از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ ہرکہ در حالت سکر بمیرد داخل قبر شود در سکر و در روایتی از دست کہ ملک الموت و منکر نکیر را در حالت سکر بیند **فائدہ** برازی از علماء حنفیہ گفتہ کہ جائیکہ میت قرار میگیرد آنجا سوال خواہد شد اگر زندہ خورد و در شکم او سوال شود اگر در تابوت نہادہ نقل کردہ شود سوال نکردہ شود مگر بعد دفن واللہ اعلم

باب کسی کہ سوال نشود و عذاب قبر نشود

کسی پرسید یا رسول اللہ چیست کہ شہید را در قبر فتنہ نیشود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ کافی ست برق شمشیر بر سرش از فتنہ طبرانی از ابی ایوب از آنحضرت صلعم روایت کردہ ہرکہ در جنگ کفار متقدم باشد تا کہ غالب شود یا کشتہ شود او را در قبر فتنہ نباشد و در چند حدیث صحیح آمدہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود مرابطہ فی سبیل اللہ یعنی کسی کہ بدرہ آمدن کفار برای حفظ بلاد اسلام بنشیند تا بجائیکہ بمیرد عمل او ہمیشہ جاری اند و ملائکہ عمل رباط برای او ہمیشہ می نوشتہ باشند و از فتنہ قبر محفوظ باشد و در بعضے زیادہ آمدہ کہ روز قیامت شہید ہر خویش و این جویبر در تفسیر ازابن مسعود روایت کردہ کہ ہرکہ ہر شب سورہ ملک خواند از فتنہ قبر محفوظ باشد و ہمچنین از کعب احبار از توریت روایت کردہ و در حدیث براء بن عازب از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آمدہ کہ ہرکہ الم سجدہ و سورہ ملک بخواند از عذاب قبر و فتنہ قبر محفوظ باشد و احمد و ترمذی و غیرہما از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مسلمانی کہ شب جمعہ یا روز بمیرد از فتنہ قبر محفوظ باشد قرطبی گفتہ کہ چون شہید سوال نکردہ شود

پس صدیق کہ ازو در قدر عالی ست بطریق اولی سوال نکردہ شود چنانچہ ترمذی بعدم سوال از صدیقان تصریح کردہ واحادیث مرابطہ مقتضی ہستند کہ حکم عدم سوال در ہر شہید ست مخصوص نیست بمقتول در معرکہ اقول کسیکہ بعد نماز برای انتظار نماز دوم در مسجد نشستہ باشد رسول کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق او فرمودہ فذلکم الرباط پس وی ہم سوال نکردہ شود و ابو نعیم از جابر روایت کردہ کہ فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہر کہ روز جمعہ یا شب جمعہ بمیرد از عذاب قبر محفوظ باشد و در روز قیامت آید و بروی علامت شہدا باشد و در روایتی آمدہ کہ از عذاب قبر و فتنۂ قبر محفوظ باشد و ملاقات کند باخدا و بروی حساب نباشد روز قیامت آید و باوی شہود باشد کہ شہادت دہند

باب در فظاعت قبر و سہولت آن

حاکم وغیرہ از عثمانؓ روایت کردہ کہ بر قبر استادہ بگریست تا کہ ریش او تر شد و گفت کہ فرمود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ قبر اول منزل از منازل آخرت ست ہر کہ ازان بنجات یافت بعدہ آسان تر ست ازوی و ہر کہ دران بنجات نیافت بعد ازوی سخت تر است ازوی و فرمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ ندیدہ شد منظرے ہیچ جای مخوف تر مگر قبر از وے شدید تر است و ابن ماجہ از براء بن عازبؓ روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کنارۂ قبر نشست و بگریست تا کہ زمین تر شد و فرمود کہ ای برادران من برای مثل این جا تیاری کنید و ابن مندہ از ابن مسعودؓ روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مسافر را قبر فراخ کردہ شود آنقدر کہ از اہل خود دور ست و احمد و نسائی و ابن ماجہ از ابن عمرؓ روایت کردہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہر کہ بمیرد در غیر مولد خود قیاس کردہ از مولد او تا جائی قدم او جائی او در بہشت باشد ابن مندہ از ابی ہریرہؓ روایت کردہ ازان سرور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مسلمان در قبر خود در چمن سبز باشد فراخ کردہ شود قبر او ہفتاد ذراع و روشن کردہ باشد مانند ماہ شب چہاردہم و ابن ابی الدنیا و وہب بن منبہ گفتہ کہ عیسیٰ علیہ السلام با حواریین بر قبری بود ذکر کردہ شد وحشت قبر و تنگی و تاریکی آنرا گفت عیسیٰ علیہ السلام بودند شما در تنگ تر ازان در شکمہای مادران خود پس وقتیکہ خواست خدا فراخ کردن فراخ کرد و دیلمی از ابن عباسؓ از انس روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود رحیم تر بودن حق تعالیٰ بہ بندۂ خود وقتی باشد کہ بندہ داخل قبر شود و مردم اصل آواز و متفرق شوند اقول الحمد للہ کہ در تنہای حق تعالیٰ قرین و رحیم باشد

شعر

بہانے مختصر خواہم کہ در وے ۔ بہ ہمین جائی من وجائی تو باشد

فصل دیلمی از علیؓ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ اول عدل آخرت قبور ست فرق نمیکند در شریف و زلیل

باب ۶ مشایعت جنازہ

ابن ابی الدنیا از جابر بن عبد اللہ از نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ تحفہ مسلمان آنست کہ بخشیدہ شود و کسی کہ برآید در جنازہ او و ہمچنین روایت کرد ابن ابی الدنیا و بزار و بیہقی از ابن عباس از آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و درین ماده ابو الشیخ از سلمان فارسی و حاکم بیہقی و دیلمی از ابی ہریرہ و حکیم ترمذی از انس روایت کردہ۔

باب اسباب نورانیت قبر و تاریکی قبر

مسلم از ابی ہریرہ روایت کرد کہ این قبور پر ہستند از تاریکی و حق تعالیٰ آنرا روشن میکند بصلوٰۃ من بروی تحقیق کہ مراد آن باشد کہ ہر کہ بر من درود فرستد من بروی درود فرستم قبر او روشن شود و دیلمی از انس روایت کردہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود خندیدن در مسجد تاریکی باشد در قبر و ابن ابی الدنیا از سری بن مخلد روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ابوذر را فرمود کہ اگر ارادہ سفر کنی البتہ سامان سفر مہیا سازی پس چگونہ باشد سفر راہ قیامت آیا آگاہ نسازم ترا بدانچہ منفعت کند ترا آن روز گفت آری بفرمای فدایت پدر و مادر من فرمود درخت گرمار روزہ داشتن برای روز قیامت مفید ست و در تاریکی شب دو رکعت گزاردن برای وحشت قبر و ابو نعیم از علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ روایت کرد کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ ہر کہ صد بار ہر روز گوید لا الہ الا اللہ الملک الحق المبین کان لہ امانا من الفقر یعنی باشد او را امن از فقر و انس در قبر کشادہ شود برای او درہای بہشت و دیلمی از ابن عباس روایت کردہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود در قبر کہ عالم بمیرد حق تعالیٰ علم او را صوت دہد کہ در قبر مونس او باشد تا روز قیامت و دفع کند از وی ہوام ارض را و احمد و ابن عبد البر از کعب احبار روایت کرد کہ حق تعالیٰ وحی کرد بسوی موسیٰ علیہ السلام کہ علم دین بگیر و مردم را بیاموز کہ من منور کنم علم دہندہ و علم گیرندہ را قبور شان تا کہ وحشت نیابند از جائی خود و ابو الشیخ و ابن ابی الدنیا از امام جعفر صادق رضی اللہ عنہ از پدر از جد او روایت کرد کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ داخل نکرد ہرگز مردی بر مسلمانی خوشی مگر آنکہ پیدا میکند حق تعالیٰ از آن خوشی فرشتہ کہ عبادت خدا تو توجید کند او را و چون آن بندہ در قبر شود آید آن سرور پس بگوید کہ مرا می شناسی پس گوید کہ تو کیستی گوید کہ من آن سرورم کہ داخل کردی تو بر فلان کس امروز من ترا انس میدہم از وحشت تو و می آموزم ترا حجت تو و ثابت کنم ترا بر قول ثابت یعنی بر جواب منکر و نکیر و حاضر شوم جاہای حضور روز قیامت و شفاعت کنم برای تو و نمایم ترا جایتو از بہشت و ابن مندہ از ابی کاہل روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ند بران ای ابی کاہل آنکہ بدرستی ہر کہ باز دارد ایذا از مردم باشد حق بر خدا کہ باز دارد او را ز ایذای

ایذا نرسد و ابو الفضل طوسی از عمر رضی اللہ عنہ از آنحضرت روایت کردہ کہ ہر کہ روشنی کند در مساجد خدا روشنی کند خدا در قبر او و ہر کہ خوشبو کند در مسجد ما تمس کند حق تعالیٰ قبر او را خوشبو و خوشی بہشت۔

باب در حساب در قبر

حکیم ترمذی از حذیفہ روایت کردہ کہ گفت کہ در قبر حساب خواہد شد و ہم در آخرت حساب خواہد شد ہر کہ در قبر حساب کردہ شد نجات یافت و ہر کہ روز قیامت حساب کردہ شد عذاب کردہ شد و احمد از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ حساب نکردہ خواہد شد روز قیامت کسی پس نخشیدہ شود او را و بیند مسلمان عمل خود در قبر و این عساکر در تاریخ روایت کردہ کہ گفت قسم بکسی کہ جان من در دست اوست نمیرد مردی و در دل او مقدار جو یا خردلی از دودی کہ عثمان رضی اللہ عنہ را قتل کردہ مگر آنکہ او تباہ شود و حال او تغیر کند و یا بد او را اگر او را نیابد ایمان آورد در قبر خود۔

باب در عذاب قبر

عذاب قبر حق است رواہ البخاری عن عائشۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہا عن صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و درین باب احادیث بسیار وارد شدہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود اللہم انی اعوذ بک من عذاب القبر رواہ البخاری از ابی ہریرۃ و فرمودہ مردگان چون در قبور عذاب کردہ میشوند بیہائم آنرا می شنوند و احمد و ابو یعلی از ابی سعید خدری روایت کردہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود کہ مسلط کردہ خواہد شد بر کافر نود و نہ اژدہا کہ بگزند او را تا روز قیامت و در حدیث احمد از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ کہ فرستادہ شود بر کافر دو مار یکی از جانب سر و دوم از جانب پای بگزند او را تا روز قیامت و در صحیحین از ابن عباس مرویست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر دو قبر گذشتند و فرمودند کہ این ہر دو عذاب کردہ میشوند و معذب نیستند در کاری بزرگ یکی از انہا از بول تنزہ یعنی احتیاط نمیکرد و دوم میرفت نمیمہ یعنی سخن یکی بدیگری میرساند تا در انہا ناخوشی پیش آید پس گرفت آنحضرت شاخی تر و آنرا دو پارہ کرد و بر ہر یک قبر یکی نہاد و گفتند یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این کار چرا کردی فرمود شاید کہ تخفیف شود از انہا تا کہ خشک نشوند و ابن ابی الدنیا و بیہقی از میمونہ روایت کردہ کہ گفت نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ای میمونہ از عذاب قبر پناہ بخدا جو دبدرستی سخت عذاب قبر بسبب غیبت و بول می شود و در دیگر ہند حدیث آمدہ عذاب قبر بسبب غیبت و نیمہ عدم احتیاط از بول بیشتر میشود و طحاوی و ابو الشیخ از ابن مسعود رضی اللہ عنہ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود حکم شدہ برای یک بندہ کہ او را در قبر چند درہ زدہ شود پس آن سوال و دعای کردن تا آنکہ یک درہ ماند پس پر شد قبر او از آتش پس ہر گاہ عذاب از وی مرتفع شد بہوش آمد

وگفت کہ ہر چہ چیز مرا دیدہ زدید گفتند کہ تو نماز بے وضو گزاردہ بودی و بر مظلوم گذشتہ بودی و مددگاری مظلوم نکردہ بودی و در بعضے روایات ابن ابی شیبہ وغیرہ آمدہ کہ او گفت برای چہ مرا دیدہ زدید من خود ورع و تقوی داشتم و ابن ابی الدنیا از حسن از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ ہر کہ کسی را کہ از اصحاب من بد گوید باشد حق تعالی مسلط کند بروی جانوری کہ قطع کند گوشت او را یا بدہد دادا را تا روز قیامت و ابن عساکر از واثلہ بن اسقع روایت کرد کہ فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ اگر قدر بیدانہ مردہ باشد پس اگر بعد از سہ روز قبر او را پیدا شود دیدہ شود روی او برگشتہ از قبلہ و ابن ابی الدنیا از ابی اسحق فزاری روایت کردہ کہ مروی پیش او آمدہ گفت کہ من کفن دزدی میکردم میدیدم بعضے مردم را برگشتہ روی آنہا از قبلہ ابو اسحق این قصہ بہ اوزاعی نوشت اوزاعی گفت آن کسانند کہ مردہ بر خلاف مذہب اہل سنت و جماعت و عمر بن میمون از عمر بن عبد العزیز مروانی روایت کردہ کہ من بودم در کسانیکہ ولید بن عبد الملک را دفن کردند پس دیدم کہ ہمرہ زانوی او تا گردن او بستہ شدند پس عمر بن عبد العزیز پند گرفت یعنی توبہ کرد از آنچہ مردانیان در حق امیر المومنین علی می گفتند و ابن ابی الدنیا از فضل بن یونس روایت کردہ کہ عمر بن عبد العزیز بن عبد الملک را پرسید کہ پدر تو و برادر تو ولید را کہ دفن کردہ بود گفت فلان کس معتق من گفت کہ مرا حدیث کرد فلان کس کہ چون من آنہا را در قبرہا دوم در فتم تا گرہ از کفن بکشایم دیدم روئی آنہا برگشتہ بسوئی پشت۔

باب در انقطاع عذاب قبر

عذاب قبر از کفار منقطع نمیشود یعنے گفتہ اند کہ روز جمعہ و ماہ رمضان منقطع میشود این قول مردود است از آیات و احادیث ابن قیم گفتہ کہ عذاب کفار و بعضے مسلمانان عاصی در قبر منقطع نشود و بعضے گناہگاران را بقدر گناہ عذاب شود بیشتر منقطع گردد اقول و ہم بدعا و شفاعت دیگر مسلمانان منقطع شود و یا فعی گفتہ کہ روز جمعہ شب جمعہ منقطع باشد نسفی گفتہ باز عود نکند یعنی عذاب تا یک جمعہ شود اگر شود و لیکن حدیث بر امن دلالت دارد کہ زیادہ از یک ہفتہ ہم عذاب باشد چنانچہ در حدیث نہادن حضرت ﷺ شاخ سبز بر دو قبر گذشتہ آنہا از ضیق زیادہ از یک ہفتہ مدفون بودند ابو یعلی از انس و بیہقی از عکرمہ بن خالد روایت کردہ کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ روز جمعہ بمیرد از عذاب قبر محفوظ باشد۔

باب کسی کہ در قبر معذب نشود

ترمذی و ابن ماجہ و بیہقی از سلیمان بن صرد و خالد بن عرفطہ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ

وآلہ وسلم فرمودند ہر کہ از شکم مُرد عذاب قبر نکردہ شود یعنی از جریان شکم از ابن مسعود و عباس و غیرہ چند طرق مرویست کہ خواندن سورۂ ملک ہر شب از عذاب قبر نجات میدہد و در عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سورۃ الملک را مانعہ از عذاب قبر میگفتند و دارمی از خالد بن معدان روایت کردہ کہ آلم تنزیل السجدۃ از طرف صاحب خود در قبر مجادلہ خواہد کرد خواہد گفت الٰہی اگر من از کتاب تو ام شفاعت من قبول کن و اگر نہ مرا از کتاب خود دور کن مانند پرندہ مردہ را زیر بازو ہای خود گیرد و شفاعت کند و از عذاب قبر محفوظ دارد و ہمچنین تبارک الملک و دارمی و ترمذی از جابر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نمی خفت تا کہ سورۂ آلم تنزیل و سورۂ ملک نمیخواند اصبہانی در ترغیب از ابن عباس روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ شب جمعہ بعد مغرب دو رکعت نماز گذارد در ہر رکعت فاتحہ یکبار و اذا زلزلت الارض پانزدہ بار خواند سکرات موت بروی آسان شود از عذاب قبر محفوظ باشد و گذر بر صراط روز قیامت آسان شود و رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ہر کہ آیۃ الکرسی بعد ہر نماز خواند ہیچ چیز او را از دخول جنت مانع نباشد مگر موت این حدیث را نسائی و ابن حبان و ابن مردویہ و دارقطنی از ابی امامہ و بیہقی از علی رضی اللہ عنہ و از حدیث صلت بن ابی الدہماس روایت کردہ

فصل طبرانی و اصبہانی از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بر اہل لا الٰہ الا اللہ وحشت نباشد نہ وقت مرگ نہ در قبر و نہ در وقت بعث اقول این حدیث اگر بر عموم داشتہ شود گفتہ شود کہ ہر قدر کہ وحشت کفار را باشد البتہ مسلمان را نباشد و نفی مطلق وحشت نتوان کرد بسبب تعارض دیگر احادیث کہ بر عذاب قبر عصاۃ مؤمنین دلالت دارد و ظاہر آنست کہ مراد از اہل لا الٰہ الا اللہ کسانند کہ بفنا و بقا مشرف شدہ اند در ساحت سینۂ شان غیر ذات پاک ہیچ مقصود نماند و چہ کہ عبادت عبارتست از کمال تذلل پیش معبود و شک نیست کہ ہر چہ مقصود کسی باشد آنکس برای حصول مقصود خود کمال تذلل میکند پس ہر چہ مقصود اوست معبود اوست یعنی لا مقصود الا اللہ و لا معبود الا اللہ بیجا نمیرسد و چون مقصود او جز ذات پاک چیزی نماند از ربقۂ ماسوی اللہ آزاد شد و از شرک خفی پاک گشت و او را در حالت حیات انس و رغبت با خدا باشد نہ با ہیچکس پس او را خلوۃ در انجمن ہم رسد یعنی باوجودیکہ در انبوہ باشد باطنش مشغول ست بخدا نہ بکسی دیگر لا یؤمن احدکم حتی یکون الناس عندہ کالباعر یعنی ایمان کامل نمیشود تا کہ مردم نزد او مثل پشک شتر باشد یعنی با ہیچکس سروکار نداشتہ باشد پس این چنین کس کہ انبوہ او را مانع خلوت نیست اگرچہ گاہی انبوہ موجب تشویش میشود او را در تنہائی بطریق اولی انس ست پس او را در قبر از جدای مردم چہ وحشت باشد بلکہ زیادہ تر لذت و انس باشد۔ ز باعی

آنکس نزاشناخت جہان را چہ کند ۔ فرزند و عیال و خانمان را چہ کند ۔ دیوانہ کنی ہر دو جہانش بخشی ۔ دیوانہ تو ہر دو جہان را چہ کند

این چنین کسان بہشت را ہم طلب نمیکنند مگر برای آنکہ مرضی خداست و دیدار خداست و ما میریم بطلب او چنانچہ مولوی روم می فرماید شعر

چون طمع خواہد زمن سلطان دین ۔ خاک بر فرق قناعت بعد ازین

اللّٰھم ارزقنا حبک و حب من یحبک و حب عمل یقربنا الی حبک۔

باب در بیان آنکہ انبیاء و اولیاء در قبور خود بنماز و ذکر خدا مشغول و متلذذ باشند

در صحیح مسلم از انس مرویست کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب معراج گذشت بقبر موسیٰ علیہ السلام و او در قبر خود نماز میخواند ابو یعلی از انس از آنحضرت روایت کردہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ انبیاء زندہ اند در قبور خود نماز می خوانند ترمذی و حاکم و غیرہما از ابن عباس روایت کردہ کہ بعضے اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر قبرے خیمہ زدہ میدانست کہ اینجا قبرست ناگاہ آنجا انسان بود سورۂ ملک خواند آن صحابی بآن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خبر کرد آنحضرت فرمود کہ این سورہ مانعہ ست و نجات دہندہ از عذاب قبر حافظ زین الدین گفتہ کہ حق تعالیٰ بعضی را از اہل برزخ گرامی میکند باعمال صالحہ اگرچہ از ان عمل او را ثواب نباشد کہ عمل از موت منقطع شدہ لیکن عمل او برای آنست کہ متنعم و متلذذ کند بذکر خدا چنانچہ ملائکہ اہل بہشت متنعم و متلذذ کنند بذکر خدا چہ نفس ذکر از نعیم دنیا بہتر ست اقول نفس اذکر از نعیم جنت ہم بہتر ست پس قول او کہ ثواب نباشد بیجا ست یعنی کہ عوام از سرود و شعر لذت میگیرند و خطا می بردازند از ان سبب کہ دران ذکر محبوب است خواص کہ محبوب شان ذات حق جل و علا نیست لذت و خطا یشان از ذکر خدا ست لاغیر خلافی در حدیثی ضعیف روایت کردہ از ابن عباس کہ مسلمانرا مصحف داده میشود در قبر تا کہ بخواند **فصل** ابن ابی الدنیا از یزید رقاشی روایت کردہ کہ مرا رسیدہ است کہ مسلمان اگر مرد در حالیکہ بعض قرآن نخواندہ حق تعالیٰ فرشتگان را فرستد تا کہ آنچہ از قرآن باقی ماندہ او را بیاموزند و ہمچنین از حسن و عطیہ عوفی مرویست **فصل** ابن ابی شیبہ در مصنف از ابن سیرین روایت کردہ کہ دوست میداشت کہ مردہ را کفن نیکو داده شود و میگفت کہ مردگان باہم در کفن خود ملاقات و زیارت ہمدیگر میکنند ہمچنین ابن جدی از ابی ہریرہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ مرفوعاً و عقیلی و خطیب از انس ہمچنین ترمذی و غیرہ از ابی قتادہ و مراد از نیکو کردن کفن آنست کہ از حلال باشد و موافق سنت باشد و سفید و پاک و پاکیزہ نہ آنکہ بیش قیمت باشد ابو بکر صدیق چادر کہنہ برای کفن خود داده و فرموده کہ برای پارچہ نو زندہ مستحق تر ست۔

باب زیارت قبور

ابن ابی الدنیا از عائشہ رضؓ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودند نیست مردی کہ زیارت کند قبر برادر خود را بنشیند آنجا و سلام گوید مگر آنکہ مردہ جواب سلام او میدہد و ہمچنین بیہقی وغیرہ از ابی ہریرہ روایت کردہ مرفوعاً و موقوفاً در صحیح مسلم از ابی ہریرہ مرویست کہ رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بسوی مقبرہ بر آمد السلام علیکم دار قوم مومنین وانا انشاء اللہ بکم لاحقون گفتہ و از عائشہ مثل آن و زیادہ کردہ یرحم اللہ المستقدمین منا والمتاخرین ونسائی وابن ماجہ از بریدہ از آنحضرتؐ ہمچنان روایت کردہ و بعد لاحقون زیادہ کردہ انتم لنا فرط ونحن لکم تبع اسال اللہ لنا ولکم العافیۃ وترمذی از ابن عباس وطبرانی از علیؓ نحو آن و ابن ابی الدنیا از ابی ہریرہ روایت کردہ کہ ہر کہ داخل مقابر شود و برای آنہا از خدا طلب مغفرت کند و برانہا رحمت کند گویا کہ نماز جنازہ آنہا گزاردہ۔

باب در معنی ارواح

در جائی قرار ارواح روایات مختلف آمدہ مالک و نسائی بسند صحیح از کعب بن مالک روایت کردہ کہ فرمود رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ روح مسلمانان پرندہ است معلق باشد در درخت جنت تا کہ رجوع کند بسوی جسد او روز قیامت واحمد وطبرانی از ام ہانی از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہمچنین روایت کردہ و ہمچنین ابن عساکر از ام بشر امرأۃ ابی معروف و ابن ماجہ وطبرانی در روایتی از ام بشر آوردہ کہ شنیدم از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ میفرمود روح مومن پرندہ است سیر میکند در بہشت ہر جا کہ خواہد و روح کافر در سجین ست وطبرانی وغیرہ از حمزہ بن حبیب از آنحضرتؐ مرسلا روایت کردہ کہ روح مومنان در پرندہ سبز باشد سیر کند در بہشت ہر جا کہ خواہد و ارواح کفار محبوس اند در سجین و در بعضے احادیث در حق شہدا آمدہ ارواح شہدا در شکم پرندہ سبز باشد کہ بچرد در نہرہائی جنت ہر جا کہ خواہد و جای گیرد در قندیلہا زیر عرش این چنین مسلم از ابن مسعود از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آوردہ و ابو داؤد و حاکم وغیرہما از ابن عباس از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق شہدا احد آوردہ و تقی بن مخلد از ابی سعید خدری از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نحوہ و ہناد بن سری از ابی سعید نحوہ و ابو الشیخ از انس روایت کردہ کہ حق تعالیٰ شہدا را در شکم پرندگان سفید در قندیلہای معلق بعرش گرداند و ابن مندہ از ابن شہاب بلاغاً گفتہ کہ ارواح شہدا مانند پرندہ سبز معلق بعرش گرداند و ابن ابی حاتم از ابی الدرداء آوردہ کہ گفت ارواح شہدا پرندہ سبز در قندیلہا معلق زیر عرش باشند سیر کنند در جمیع نہائی بہشت ہر جا کہ خواہند و در صحیح بخاری از انس مرویست کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حق حارثہ بن سراقہ کہ شہید شد و گفتند کہ او

در فردوس اعلیٰ ہست و این احادیث کہ در حق شہدا وارد شدہ دلالت ندارند بر آنکہ سوای شہدا کسی دیگر باین مرتبہ نباشد انبیاء و صدیقین از شہدا افضل اند و احادیث متقدمہ دلالت دارند کہ ارواح مومنان در بہشت باشند دران تخصیص شہدا نیست و دیگر احادیث در حق اطفال مسلمین وارد شدہ اند کہ در بہشت باشند احمد و حاکم و ابو داؤد و غیرہم از ابی ہریرہ روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودند کہ اولاد مومنین در کوہی باشند در بہشت پرورش کند آنہا را ابراہیم علیہ السلام و سارہ رد کند آنہا را بسوی آبای شان روز قیامت و از خالد بن معدان آمدہ کہ از شجر طوبیٰ شیر خورند و سعید بن منصور از مکحول از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مرسلاً روایت کردہ کہ ذریت مومنان در عصفورہای سبز باشند در بہشت و ابن ابی شیبہ و بیہقی از ابن عباس از کعب روایت کردہ کہ در بہشت در پرندہ سبز ارواح شہدا باشند سیر کنند در بہشت و ارواح اطفال مسلمین در عصفورہای در جنت باشند و ارواح آل فرعون در پرندہ سیاہ صبح و شام پیش آوردہ شوند بر دوزخ و ہمچنین ہناد بن سری از ہذیل روایت کردہ و چون اطفال مسلمین کہ بتابعت آبا و امہات بہ مسلمین ملحق اند و در بہشت باشند پس کبار مسلمین کہ بصلاح و تقوی آراستہ باشند بطریق اولی در بہشت باشند ازین احادیث معلوم میشود کہ ارواح مومنین در بہشت باشند و ارواح کفار در دوزخ لیکن چون در قرآن حدیث غالباً ذکر مومنان و کافران آمدہ مومنان کامل مراد اند و عصاۃ مومنین در مقابلہ کفار مذکور نشدہ اند پس این احادیث را بر مومنان کامل حمل باید کرد و آن چہار گروہ اند النبیین و الصدیقین الشہداء و الصالحین مراد از صالحین اولیاء اللہ اند کہ قلوب شان از اشتغال بماسوی اللہ پاک گشتہ صالح تجلیات الٰہی گشتہ در حق آن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ اند فی قلب بنی آدم مضغۃ اذا صلحت صلح الجسد کلہ و اذا فسدت فسد الجسد کلہ الا وہی القلب یعنی در بدن انسان مضغہ گوشت ست اگر صالح شد تمام بدن صالح شد و اگر فاسد شد تمام بدن فاسد شد آگاہ باش کہ آن قلب ست و نفوس شان از رذائل صفات پاک گشتہ از اہوا و باطلہ استغفار کردہ بمرضیات الٰہی ملہمان پذیرفتہ حق تعالیٰ در حق وی میفرماید یاایہا النفس المطمئنۃ ارجعی الی ربک راضیۃ مرضیۃ فادخلی فی عبادی وادخلی جنتی یعنی سوائی آن چہار گروہ ہر کرا خدا خواہد باین بزرگان ملحق سازد کہ حقتعالیٰ میفرماید ومن یطع اللہ والرسول فاولئک مع الذین انعم اللہ علیہم من النبیین والصدیقین والشہداء والصالحین وحسن اولئک رفیقا و بعضے احادیث دلالت دارند کہ جائے قرار شہدا بیرون بہشت ست چنانچہ احمد و طبرانی و ابن ابی شیبہ بسند حسن از ابن عباس روایت کردہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود ارواح شہدا بر نہری بر دروازۂ بہشت در قبہ سبز ست برآید بسوی آنہا رزق از جنت صبح و شام و ہناد بن سری ابن ابی شیبہ از ابی بن کعب روایت کردہ کہ شہدا باشند در جمنہا بیرون نزدیک بہشت

فرستادہ شود بسوی آنہا ماہی دگاؤ باہم تلاطم و اعتراک کنند و شہدا را بآنہا بازی کنند و قتیکہ خواہند یکی از آنہا دیگری را بکشد پس بخورند آنرا و لذت ہر چیز کہ در جنت ست ازان یابند و آدم بن ایاس از مجاہد روایت کردہ کہ بیرون جنت باشند و میوہ جنت و بوی آن بآنہا رسد این احادیث در قوت مثل احادیث سابق نیستند و محتمل کہ بعضے شہدا بیرون جنت باشند چنانچہ در احادیث شہدا چند مرتبہ فرمودہ مردی صالح جید الایمان خالصاً للہ شہید شد مرتبہ او اعلی ست از انبیا بروی بدرجۂ نبوت فضل و از قبر مردیست کہ عمل صالح و غیر صالح میکند شہید شد گناہان او بخشیدہ شود لیکن از دخول جنت دین یا چیزی دیگری از حقوق الناس او را مانع شود چنانچہ مسلم از ابی قتادہ و عبد اللہ بن عمرو بن عاص روایت کردہ کہ آنحضرت فرمود کہ شہید را ہر گناہ بخشیدہ شود مگر دین جبرئیل بمن ہمین وقت گفتہ و بعضے احادیث دلالت دارند کہ ارواح مومنین در آسمان ہفتم باشند و منازل خود کہ در بہشت اند می بینند این چنین ابو نعیم بسند ضعیف از ابی ہریرہ روایت کردہ و وہب بن منبہ گفتہ کہ در آسمان ہفتم خانہ ایست کہ آنجا ارواح مومنین جمع میشوند ہر کہ می میرد آنجا میرود و ارواح سابق از وی اخبار و نبا می پرسند و سعید بن منصور از سلمان فارسی روایت کردہ کہ روح چون از بدن خارج شود میان آسمان و زمین می باشد و ابن مبارک و حکیم ترمذی و ابن ابی الدنیا و ابن منذر از سعید بن مسیب از سلمان روایت کردہ کہ ارواح مومنین در برزخ باشند از زمین سیر کنند ہر جا کہ خواہند و نفس کافر در سجین این احادیث و اقوال اگرچہ بدرجۂ صحت رسند محمول بران باید کرد کہ بعضے مومنان اعمال شان آنقدر مساعدت نکنند کہ داخل بہشت شوند در آسمان ہفتم باشند بعضے ازانہا آنجنان باشند کہ از آسمان برتر نتوانند رسید در میان زمین و آسمان باشند لیکن محبوس بذنوب چندان نباشند قدرت سیر داشتہ باشند و بعضے دیگر کہ بذنوب اسیر باشند قدرت سیر ندا شتہ باشند طبرانی از انس روایت کردہ کہ جنازہ آمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پرسید کہ بر دین ہست گفتند ہست فرمود نماز من نفع نخواہد کرد محبوس باشد در قبر روح او بسوی آسمان صعود نکند اگر کسی دین را ضامن شود نماز خوانم و ترمذی ابن ماجہ و غیرہ از ابی ہریرہ روایت کردند کہ روح مومن محبوس باشد تا کہ دین او ادا نشود و ہمچنین از آنحضرت از براء بن عازب طبرانی روایت کردہ کہ مدیون محبوس باشد شکایت تنہائی خود کند پیش خدا و بزار و طبرانی از ابن عباس روایت کردہ کہ آنحضرت فرمود کہ اینجا کسی از بذیل ہست یا ہر دعا بدروازۂ بہشت محبوس ست عوض دین اگر خواہند دین او ادا کنند و اگر خواہند او را بعذاب خدا بسپارند بس کسی ست کہ بسبب دین یا مانند آن داخل بہشت نتواند شد یا بدروازۂ بہشت نتواند رسید یا از آسمان برتر نرود مادام کہ دین او ادا نشود و ارواح کفار بہمہ شان در سجین در زمین ہفتم جائیکہ برزخ ست محبوس باشند و صبح و شام بدوزخ پیش

شوند [illegible] و عشیا و یوم تقوم الساعۃ ادخلوا آل فرعون اشد العذاب و این احادیث

باین جمع تطبیق داده میشود لیکن دیگر احادیث دلالت دارند که ارواح مومنین و کفار بهمه شان در قبور آنها هستند چنانچه حدیث طویل براء بن عازب گذشته که روح مومن را فرشتها تا آسمان هفتم رسانند حکم شود بنویسید کتاب بنده من در علیین باز برید او را بسوی زمین که از زمین پیدا کرده ام و باز در وی گردانم و باز از وی بیرون آرم پس داخل کرده شود روح در جسد او و دیگر احادیث هم باین معنی دلالت دارند تا آنکه ارواح انبیا هم در قبور شان باشند رسول کریم صلی الله علیه وآله وسلم موسی علیه السلام را در شب معراج دید که در قبر خود نماز میخواند و رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم فرمود هر که درود فرستد بر من نزد قبر من بشنوم و آنرا و اگر از دور فرستد رسانیده شود بمن بنا بر اختلاف روایات اقوال علما در این باب مختلف اند ابن عبد البر گفته که این احادیث اخیره اصح اند و احادیث منکر و نکیر بنودن مرده را مکان او در بهشت یا دوزخ و عذاب قبر و ثواب در آن زیارت قبور و سلام بر آن خطاب شان مانند خطاب حاضر عاقل دلالت بر همین دارند که ارواح شان در قبور شان باشند و نسفی در بحر الکلام گفته که ارواح انبیا چون از جسد بیرون بیشوند صوت شان از مشک کافور باشد و در بهشت باشند بخورند و بنوشند و تنعم کنند و شبانگاه در قنادیل زیر عرش جا گیرند و ارواح شهدا در شکم پرنده سبز بخورند و بنوشند و تنعم فرمایند و شبانگاه در قنادیل زیر عرش باشند و ارواح دیگر مردم مطیع از مومنان بیرون نزدیک بهشت باشند آنها را خوردن و تمتع نباشد مگر آنکه بینند بهشت را و ارواح مومنان عاصی در میان آسمان و زمین باشند در میان هوا و ارواح کفار در سجین باشند در شکم جانوران سیاه زیر زمین هفتم و آنها را بوجهی اتصالی باشد با جساد و ارواح را عذاب شود و اجساد را در سد چنانچه آفتاب بر آسمان ست و نوری در زمین و حافظ ابن حجر عسقلانی رحمة الله علیه می گوید که ارواح مسلمانان در علیین و ارواح کفار در سجین و هر یک روح را با جسد خود اتصالی باشد معنوی که مشابه آن اتصال نیست که در حیات دنیا بود بلکه اگر مشابهت داده شود بحال خفته داده شود لیکن آن اتصال از اتصال خفته قوی تر ست شیخ جلال الدین سیوطی رح گفته که باین تقریر آنچه در احادیث آمده که جای قرار شان در علیین و سجین ست و آنچه ابن عبد البر از جمهور نقل کرد که نزد یک قبور اند جمع میشود و فقیر در پیغام جمع بین الاحادیث دران می بیند که ملائکه چون روح مومن را قبض کرده بسوی آسمان ببرند بالای آسمان هفتم بپرسند از انجا حکم می شود که نامه او در علیین بنویسند و او را باز بسوی زمین برند که او را از همان زمین پیدا کرده ام و باز بوی عائد سازم و باز از انجا بیرون آرم پس روح را داخل جسد آن کنند و سوال منکر و نکیر شود و انبیا و کسی که مشابهت تامه با انبیا بهمرسانند شان آنها از سوال رفع ست و بعد سوال چون بر جواب حق ثابت شود حکم شود که برای او فرش کنند از بهشت و پوشاک بپوشانند از بهشت و بگشایند برای او دروازه بسوی بهشت انگاه روح او صعود کند بهمان راه که از قبر به

بہشت باشد بسوی بہشت ارواح انبیاء شہیدان و صدیقان و اولیاء ان بہشت باشند و ہر جا کہ خواہند سیر کنند
و بخورند و بیاشامند و زیر عرش جا گیرند و در علیین و اعلی علیین ہر یک بر حسب مراتب خود باشند و دیگر مومنان را
طاہر ارسائی تا آنجا نہایت تا آسمان ہفتم باشد و عصاۃ مومنین را تا کہ مغفرت ذنوب ست ندہد از آسمان ترقی میسر
نشود و در میان آسمان و زمین باشند و در برزخ زمین سیر نمایند بلکہ در حالت پابندی معاصی بعضی را از قبر ترقی
نشود و محبوس باشند و کفار را کہ ارواح قبض کردہ بہ برزند در ہای آسمان بر ہیچ نہا مفتوح نشود نامہ او در سجین نوشتہ
شود و او را باند از ند و روح در جسد او داخل نشود و از آنجا برای او راہی بسوی دوزخ گشادہ شود از ان راہ روح
او را بہ سجین رسانند و صبح و شام بر دوزخ عرض کردہ باشند و بر بودن ارواح شہداء و صلحاء در بہشت دلالت دارد قولہ
تعالی قیل ادخل الجنۃ قال یالیت قومی یعلمون بما غفرلی ربی و جعلنی من المکرمین کہ در حق حبیب نجار ست و انبیاء و
صدیقان افضل و اشرف اند از شہداء لیکن چون راہی از قبور شان تا بہشت حق سبحانہ تعالی مسلوک و نیز نزدیک
ساختہ است ہر گاہ کسی زیارت قبر کند یا سلام گوید یا خطاب کند در طرفۃ العین آنجا حاضر شود و جواب سلام گوید
پس بدین سول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم موسی علیہ السلام را در شب معراج در قبر در نماز دیدہ باز بر آسمان ششم در ہمان
شب ہمین سبب است رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم در شب معراج از زمین تا سدرۃ المنتہی جنۃ الماوی رفت و چہ
قدر سیر و احکام پیش آمد و باز بزمین تشریف آورد و بستر ہنوز گرم بود و بعد مردن ہر چند روح را با جسد بقسم
اتصال نباشد کہ در حالت زندگی چنانچہ قولہ تعالی اللہ یتوفی الانفس حین موتہا والتی لم تمت فی منامہا
فیمسک التی قضی علیہا الموت و یرسل الاخری الی اجل مسمی دلالت بر آن دارد لیکن البتہ علاقہ باقی می ماند
کہ از ان ادراک راحت و رنج کند و قطع نظر از ان اگر روح علیحدہ و معذب باشد جسد علیحدہ معذب باشد این حکم کما ست و جسد بے روح
ہر چند نزد عوام احساس لذت و الم ندارد لیکن از شرع ثابت ست کہ عند اللہ احساس دارد اتینا طائعین
و اذنت لربہا و حقت و یوم ینفخ تحدث اخبارہا نصوص قرآنی ست و در حدیث آمدہ کہ یک کوہ دوم را میگوید
کہ کسی بر تو ذکر کنندہ ہم گذشتہ است اگر گوید آری خوش میشود و قولہ تعالی انا عرضنا الامانۃ علی السموات والارض الآیہ
و قولہ تعالی وان من شئی الا یسبح بحمدہ و قولہ تعالی فما بکت علیہم السماء والارض و حدیث گریستن آسمان و زمین بر موت
مسلمان و خوش شدن زمین از دفن مسلمان و ابا کردن از دفن کافر دلالت دارد بریں مدعا مولوی روم میفرماید شعر

آب و باد و خاک و آتش بندہ اند ؛ پیش امر او و باحق زندہ اند

فائدہ حق تعالی در حق شہداء میفرماید بل احیاء عند ربہم اقول مراد شاید آن باشد کہ حق تعالی ارواح

شان را قوت اجساد میدہد ہر جا کہ خواہند سیر کنند و این حکم مخصوص بشہدا نیست انبیا و صدیقان از شہدا افضل اند و اولیا ہم در حکم شہدا اند کہ جہاد بالنفس کردہ اند کہ جہاد اکبر ست رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر ازان کفایت ست ولہذا اولیا اللہ گفتہ اند ارواحنا اجسادنا و اجسادنا ارواحنا یعنی ارواح ما کار اجساد می کنند و گاہی اجساد از غایت لطافت برنگ ارواح می برآید و میگویند کہ رسول خدا را سایہ نبود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ارواح ایشان زمین و آسمان و بہشت ہر جا کہ خواہند سیر کنند و دوستان و معتقدان را در دنیا و آخرت مددگاری می فرمایند و دشمنان را ہلاک می نمایند و از ارواح شان بطریق اویسیہ فیض باطنی میرسد و بسبب ہمین حیات اجساد آنہا در قبر خاک نمی خورد ہالکہ کفن ہم می ماند ابن ابی الدنیا از مالک روایت کردہ ارواح مومنین ہر جا کہ خواہند سیر کنند مرا از مومنین کاملین اند و حق سبحانہ تعالی اجساد ایشان را قوت ارواح میدہد کہ در قبور نماز میخوانند و قرآن میخوانند و قرآن میخوانند حضرت مجدد رضی اللہ عنہ فرمودہ کہ حق تعالی بعضے اولیا را جسم موہوب میدہد و این حکم در حق شہدا از حدیث ثابت ست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود وقتیکہ انسان شہید میشود حقتعالی جسد نازل میکند بہترین صورت گفتہ میشود روح او را کہ درین بدن داخل شو پس می بیند جسد اول را آنجا بادی کردہ میشود و سخن میکنند گمان می برد کہ مردم سخن او را می شنوند گمان می برد کہ مردم او را می بینند تا کہ می آید ازواج او حور عین پس او را ہمراہ خود می برند این حدیث را ابن مندہ مرسل روایت کردہ۔

باب اعمال زندگان بر اقربای مردہ عرض کردہ میشوند

احمد و غیرہ از انس روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اعمال شما بر اقربای شما کہ مردہ اند ذکر کردہ میشود اگر اعمال خوب می باشند خوش میشوند و اگر بدی باشند ناخوش میشوند و میگویند کہ الٰہی آنہا را نمیران تا کہ ہدایت کنی آنہا را چنین طیالسی از جابر بن عبد اللہ و ابن مبارک و ابن ابی الدنیا از ابی ایوب روایت کردہ و درین باب احادیث از نعمان بن بشیر و ابی ہریرہ و ابی الدرداء و غیرہ مروی ست

باب ارواح مومنان در خواب عروج میکنند

ما عرش و عروج عرش ظاہر امر ارواح مومنان کاملان ست از انبیا و اولیا چون شیاطین را در خوابہای بنیاد دخل ممکن نیست خوابہای شان داخل وحی ست عروج ارواح اولیا تا فوق آسمانہا میشود و خوابہای شان اکثر صادق میباشد و چون عروج ارواح عوام بالای آسمانہا نباشد خوابہای شان اکثر اباطیل میباشد خوابہای اولیا کہ از زیر آسمان بینند گاہی خلط شیاطین میشود از علی رضی اللہ عنہ روایت کردہ شدہ کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود مرد بازن چون خواب میکند روح او بسوی عرش صعود میکند و آنچہ در آسمانہا آنچہ در خواب می بیند آنخواب

صادق میباشد و چون از انجا باز می آید وزیر آسمان ها می بینند شیاطین را و هوا قاصه میکنند و دروغ میگویند آن خواب کاذب میباشد و بیهقی از عبد الله بن عمرو بن العاص روایت کرده که روح میرود بسوی آسمان و امر کرده میشود بسجود نزد عرش پس هر که پاک میباشد سجده میکند نزد عرش و هر که پاک نباشد سجده میکند بعید از عرش و ابن مبارک از ابی الدرداء روایت کرده که روح آدمی در خواب عروج میکند بسوی عرش پس هر که پاک میباشد اذن میشود او را بسجود و اگر جنب باشد اذن نکرده میشود بسجود۔

باب در انچه مردم را از زندگان ایذا میرسد

طبرانی و حاکم از عماره بن خزیم روایت کرده که مرا رسول الله صلی الله علیه وسلم بر قبری نشسته دید فرمود که از قبر فرود آی ایذا مکن صاحب قبر را و او ترا ایذا نکند و بخاری از عائشه روایت کرده که فرمود رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم مردگان را بد نگوئید بدرستی که آنها رسیدند بدانچه کرده بودند و در روایت ابن ابی الدنیا آمده یاد نکنید مردگانتان را مگر بخیر اگر آنها از اهل بهشت اند گمان نیکو خواهید شد شما و اگر آنها از اهل دوزخ اند بس ست آنها را آنچه در آن هستند نسائی از صفیه بنت شیبه روایت کرده که بحضور آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم مرده را به بدی یاد کرده آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود که بجز نیکی یاد نکنید و ابو داؤد از ابن عمر روایت کرده آنحضرت فرمود صلی الله علیه وآله وسلم که نیکیهای مرده ذکر کنید و بدیها ذکر نکنید و ابن ابی شیبه از عقبه بن عامر صحابی آورده که گفت که اگر قدم نهم بر آتش یا بر شمشیر بهتر ست نزد من از انکه قدم نهم بر قبر و قضاء حاجت کردن در مقابر و باز بحضور آدمیان یکسان میدانم و ابن ابی الدنیا روایت کرده که سلیم بن عنزه در مقبره بول نکرد و گفت چیا میکنم از مردگان چنانچه از زندگان میکنم و سعید بن منصور و ابن ابی شیبه از ابن مسعود روایت کرده که پرسیده شد از پایمال کردن قبر فرمود که چنانچه ایذای مومن در حیات مکروه میدانم همچنین ایذای او بعد موت مکروه میدانم **فصل** رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم فرموده الميت يعذب ببكاء اهله علیه یعنی مرده عذاب کرده میشود بسبب گریستن و نوحه کردن اهل او بروی این حدیث را بخاری از عمر بن الخطاب و ابو یعلی از ابی بکر صدیق و ابی هریره و ابن حبان از عمران بن حصین و انس و طبرانی از سمره بن جندب و ابن مندة از مغیره بن شعبه و ابن سعد از ابن عمر روایت کرده و در صحیحین از عائشه روایت کرده که پیغمبر خدا چنین نفرموده ست که هر مرده بسبب نوحه اهل او معذب باشد بلکه این حدیث در حق مرده کافر ست یا در حق کسی که بسبب دیگر گناهان معذب ست آن حضرت فرموده که اهل میت بر میت گریه نوحه میکنند و او عذاب کرده میشود و معنی حدیث سابق بهمین معنی فرود آورده و قوله تعالی لا تزر وازرة وزر اخری یعنی برنمی دارد هیچکس گناه دیگری را

دلالت دارد که همچنین بسبب گناه دیگری ماخوذ نخواهد شد لهذا علماء حدیث سابق را تاویل میکنند چنانچه عائشه گفته یعنی محمول ست بر میت کافر یا فاسق و بعضی میگویند که مراد آنست کسی ست که عادت او نوحه بود یا کسیکه بنوحه وصیت کرده امام بخاری باین معنی قائل گشته و بعضے میگویند که مراد کسی ست که پیداند که بعد من اهل من نوحه خواهند کرد و او ازان منع نکرده و بعضے میگویند که مراد از تعذیب توبیخ ملائکه ست بدانچه اهل او ندبه میکنند ترمذی حاکم و ابن ماجه روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وآله وسلم که هرگه بمیرد و ندبه کنند بروی بگویند واجبلاه واسیداه و مانند آن دو فرشته در سینه او بزنند و بگویند آیا اینچنین بودی گریم اگر میت بنوحه و ندبه راضی نباشد مستحق این توبیخ هم نباشد و بعضے میگویند که میت متالم و رنجیده میشود از آنچه اهل او میکنند طبرانی و ابن ابی شیبه از قیله بنت مخرمه روایت کرده که وی ذکر کرده نزد رسول صلی الله علیه وسلم فرزند خود را که مرده بود پیغمبر گریست پس فرمود رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم آیا غالب می شود بر یکی از شما که صحبت دارد با دوست خود در دنیا بخوبی تا وقتیکه بمیرد انا لله وانا الیه راجعون گوید قسم بکسی که جان محمد در دست اوست هر مستی که یکی از شما گریه میکند پس عار میکند بسوی وی دوست او پس ای بندگان خدا عذاب میکنید مرده خود را این قول را ابن جریر و ابن تیمیه و اکثر ائمه اختیار کرده اند سعید بن منصور روایت کرده که ابن مسعود زنان را که در جنازه دیده فرمود باز گردید ماذورات یعنی بار برداران گناه غیر ما جورات باز گردید که در رفتنه بیگانه از مردگان را و ایذا میکنند مردگان را و یحیی بن سعید از حسن بصری روایت کرده که بدترین آدمیان برای میت اهل و دست که بروی گریه میکنند و دین او را ایذا میکنند

باب در چیزی که میت را در قبر او نفع کند

ابو نعیم از ابی سعید خدری روایت کرده رسول فرمود صلی الله علیه وسلم وقتیکه بنده مومن می میرد دو فرشته یعنی کاتبان اعمال او بسوی آسمان صعود میکنند و میگویند ای پروردگار ما ما موکل کرده بودی برای نوشتن عمل او و او را قبض روح کردی پس اذن فرما که در آسمان ما باشیم حکم شود که آسمان من پر ست از فرشتگان من تسبیح میکنند برای من پس بگویند که اذن فرما که در زمین باشیم پس فرماید که زمین من هم پر ست از خلق من تسبیح میکنند لیکن شما بر قبر سمان بنده من ایستاده باشید و تسبیح و تهلیل و تکبیر من بگفته باشید تا روز قیامت و آن را برای بنده من بنویسید ظاهر است که این حکم برای مومن کامل ست که چهار فریق اند و ابن ابی الدنیا و ابو نعیم در حلیه از ثابت البنانی روایت کرده که چون مسلمان در قبر نهاده شود اعمال صالحه او را احاطه کنند و آید فرشته عذاب پس بعضے اعمال او بگویند دور شو از وی اگر نمی بود او را بجز من تا هم نمیرسیدی تو بوی و در صحیحین از انس ست که رسول

فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ کسی مُردہ سہ چیز پیروی او میکنند اہل و مال و عمل دو چیز باز میگردند و عمل نزد وی باقی میماند و ابن ابی الدنیا از یزید بن منصور روایت کردہ کہ مروی کہ قرآن میخواند وقت مرگ چون ملائکہ عذاب حاضر شدند تا قبض روح کنند قرآن برآمد و گفت ای پروردگار مسکن من ست کہ دران مرا ساکن کردی حق تعالی فرمود بگذارید برای قرآن مسکن او و ابو نعیم اصبہانی از ابی منہال روایت کردہ کہ ہیچ رفیق در قبر محبوب تر بسوی مردہ از استغفار کثیر نیست و در صحیح مسلم از ابی ہریرہ مرویست کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ انسان مرد عمل او منقطع شد مگر سہ چیز کی صدقہ جاریہ یعنی وقف دوم علم کہ مردم ازوی نفع میگیرند یعنی مردم بعد مردن از علوم او منتفع میشوند یعنی تلامذہ گذاشتہ یا کتب تصنیف کردہ گذاشتہ سوم اولاد صالح کہ برای او دعا کنند و احمد از ابی اُمامہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چہار چیز آوردہ چہارم شخصے کہ مرابط ست در راہ خدا یعنی برائی محافظت اہل اسلام بر راہ عبور کفار بہ نیت جہاد نشستہ بود مُرد عمل وہم بعد موت جاری باشد و ابن ماجہ و ابن خزیمہ از ابی ہریرہ روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آنچہ مسلمان را بعد موت او از حسنات او میرسد علم ست کہ پراگندہ کردہ یا ولد صالح گذاشتہ یا مصحف گذاشتہ یعنی تا مردم دران تلاوت کنند یا مسجد یا مسافر سرا بنا کردہ یا نہر جاری کردہ یا صدقہ در حالت صحت از مال خود بر آوردہ پس بعد موت بوی لاحق شدہ و ابو نعیم و بزار ہفت چیز ذکر کردہ از انجملہ آنکہ چاہ بکند یا درخت نشاندہ و ابن عساکر از ابی سعید خدری از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ ہر کہ یک آیت از قرآن یا یک مسئلہ از علم کسی را بیاموزد جاری دارد اللہ تعالی ثواب آن تا روز قیامت و طبرانی از ابی ہریرہ آوردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وسلم کہ اللہ تعالی در بہشت برائی بندۂ صالح درجہ بلند میکند آن بندہ بگوید کہ الٰہی مرا این درجہ از کجا شد گوید بسبب استغفار ولد تو برائی تو و نیز از ابی سعید خدری از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ مروی را مثل کوہہا از حسنات بروز قیامت رسند گوید این از کجاست گفتہ شود کہ بسبب استغفار فرزندست و در صحیح مسلم از جریر بن عبد اللہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مرویست کہ ہر کہ طریقہ نیک جاری کرد یعنی حسنہ را رواج داد او را ثواب آن حسنہ باشد و ثواب ہر کس کہ بدان حسنہ عمل کردہ باشد رسد بے آنکہ ثواب عمل کنندہ آن حسنہ کم شود و ہر کہ طریقہ بد جاری کرد یعنی بدرا رواج داد او را گناہ آن عمل باشد و ہم گناہ کسانیکہ بدان عمل کنند بے آنکہ چیزے از گناہ عمل کنندگان کم شود ابن سعد از رجا بن حیوۃ روایت کردہ کہ سلیمان بن عبد الملک را گفتہ کہ از چیزہائی کہ خلیفہ را در قبر محفوظ

دارد آنست که بعد خود مروی صالح را خلیفہ سازد بیہقی و دیلمی از ابن عباس روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نیست مردہ در قبر مگر مانند غرق شونده فریاد کننده انتظار میکند دعائی خیر را کہ برسد او را از پدرش یا مادر یا فرزند یا دوست متعلقہ علیہ پس چون میرسد او را باشد محبوب تر بسوی او از دنیا و ما فیہا و بدرستیکہ خدا تعالی داخل میکند بر قبور از دعای اہل زمین مانند کوہہا و بدرستیکہ ہدیہ زندگان بسوی مردگان استغفار است و ابن ابی الدنیا از سفیان روایت کردہ کہ چنانچہ زندگان بسوی طعام و آب محتاج اند مردگان بسوی دعا ازین محتاج تر اند و از اکثر علما منقول است اجماع بر آنکہ دعای زندہ مردہ را نفع میکند و دلیل آن

از قرآن است قولہ تعالی والذین جاءو من بعدہم یقولون ربنا اغفر لنا ولاخواننا الذین سبقونا بالایمان و طبرانی در اوسط از انس از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روایت کردہ کہ فرمود کہ امت من امت مرحومہ است داخل قبرہای شوند با گناہان و بیرون خواہند آمد از قبرہا بی گناہ و دور شوند گناہان شان بسبب استغفار مومنان برای آنہا و در صحیحین از عائشہ رضی اللہ عنہا مرویست کہ مروی گفت یا رسول اللہ مادر من بمفاجات مرد و چیزے دیمیست نگرد و گمان دارم کہ اگر سخن بگفت تصدق میکرد آیا او را ثواب باشد اگر من تصدق کنم از طرف وی فرمود آری و بخاری از ابن عباس روایت کردہ کہ سعد بن عبادہ گفت کہ یا رسول اللہ مادر من مرد و من غائب بودم اگر من از طرف او صدقہ کنم او را نفع رسد فرمود آری پس سعد گفت من شاہد میکنم ترا یا رسول اللہ کہ باغ من صدقہ است از طرف او و احمد و اصحاب سنن اربعہ از سعد بن عبادہ روایت کردہ کہ گفت یا رسول اللہ مادر من مرد کدام صدقہ افضل است فرمود صدقہ آب پس چاہے کند و گفت کہ ثواب این چاہ برای ام سعد است و ہمچنین طبرانی بسند صحیح از انس آوردہ و طبرانی از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقتیکہ تصدق کند یکی از شما صدقہ نفل باید کہ کند آن صدقہ را از پدر و مادر خود پس باشد ثواب آن صدقہ پدر و مادرش را و کم نشود از اجر او چیزے و ہمچنین دیلمی از معاویہ بن حیدہ روایت کردہ و طبرانی در اوسط از انس روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ نباشد اہل خانہ کہ کسی از ایشان مرد پس تصدق کنند از طرف او بعد موت او مگر آنکہ ہدیہ کند برای او جبرئیل بر طبقی از نور و ایستند بر کنارہ قبر او و بگوید ای صاحب قبر عمیق این ہدیہ فرستادہ است بتو اہل تو پس قبول کن پس آن ہدیہ بروی داخل شود پس خوش شود بدان و غمگین شوند ہمسائیگان او کہ ہدیہ بسوی شان نفرستادہ شدہ و ابن ابی شیبہ از سعید بن مسیب روایت کردہ کہ اگر از طرف میت پانچہ صدقہ کردہ شود ہر آئینہ رسد او را و طبرانی از عقبہ بن عامر

روایت کرده که زنی گفت یارسول الله حج کنم از طرف مادرخود فرمود اگر بودی بر مادر تو دین ادا میکردی گفت آری پس امر کرد او را که حج کند همچنین بزار و طبرانی بسند حسن از انس روایت کرده که آنحضرت امر کرد مردی را برای ادائی حج از طرف پدرش و طبرانی از ابی هریره روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وآله وسلم هرکه حج کند از طرف مرده پس حج کننده را هم همان قدر ثواب باشد و بیهقی و اصبهانی از ابن عمر روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وآله وسلم هرکه حج کند برای والدین خود بعد مردن شان بنویسد الله تعالی برای او آزادی از آتش و مادر و پدرش را ثواب حج کامل میرسد و فرمود آنحضرت صلی الله علیه وسلم صله رحم بهتر ازین نیست که برای او حج کند بعد موت او و ابن ابی شیبه از عطا و زید بن اسلم روایت کرده که مردی گفت یارسول الله آزاد کنم از طرف پدر خود که مرده است فرمود آری و نیز از عطا روایت کرده که میرسد بعد موت ثواب عتق و حج و صدقه و روایت کرده از محمد باقر رضی الله عنه که حسن و حسین علیهما السلام از طرف علی مرتضی رضی الله عنه آزاد میکردند و ابن سعد از قاسم بن محمد روایت کرده که عائشه از طرف برادر خود عبد الرحمن از مال قدیم خود آزاد کرد با آنکه نفع کند او را بعد موت او و ابو الشیخ از عمرو بن العاص روایت کرده که گفت یارسول الله عاص وصیت کرده بود باز آزاد کردن صد برده پس آزاد کرد هشام از بخل اینجا غیر مؤمنه قدر و حج و عتق کرده نمیشود مگر از مسلم اگر مسلم بیهود او را ثواب میرسد و ابن ابی شیبه از حجاج بن دینار روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وسلم از جمله نیکی کردن با پدر و مادر آنست که نماز گزاری برای آنها با نماز خود و روزه داری برای آنها با روزه خود و صدقه دهی از طرف آنها با صدقه خود و در صحیحین از عائشه مرویست که رسول فرمود صلی الله علیه وسلم هرکه بمیرد و بر وی روزه واجب باشد روزه دارد از طرف او قریب او و مسلم در صحیح از بریده روایت کرده که زنی گفت یارسول الله صلی الله علیه وسلم بر مادر من روزه دو ماه واجب بود اگر من از طرف او روزه دارم کفایت کند او را فرمود آری باز گفته که مادر من گاهی حج نکرده بود اگر من از طرف او حج کنم او را کفایت کند فرمود آری چون ثابت شد که ثواب عبادات بدنی مانند نماز و روزه و حج و عبادات مالیه از صدقه و عتق و کندن چاه بمیت میرسد لهذا جمهور فقها حکم کرده اند که ثواب قرأت قرآن و اعتکاف و غیره هر عبادت بمیت میرسد و به قال ابو حنیفه و مالک و محمد و شافعی درین خلاف کرده بحجت آرند بقوله تعالی لیس للانسان الا ما سعی چون بنصوص مذکوره و اجماع و بقوله تعالی الحقنا بهم ذریتهم ثابت شده که از اعمال غیر هم گاهی منتفع میشود پس

تاویل این واجب شده پس بعضے گفته که این آیت منسوخست بقوله تعالی الحقنا بهم آلایة و بعضے گفته که این حکم خاص ست باست ابراهیم و موسی علیهما السلام و بعضے گفته که لام بمعنی علی ست یعنی لیس علی الانسان الا ما سعی و بعضے گفته که مراد از انسان کافرست بقرینهٔ سیاق کلام و تاویل نزد فقیر آنست که معنی سعی جد و کوشش ست در امر و معنی آنست که هر کاری که انسان میکند آنچه نیت و قصد او در آنکار باشد همان او را میرسد رسول فرمود صلی الله علیه وسلم انما الاعمال بالنیات و انما لکل امرء ما نوی فمن کانت هجرته الی الله و رسوله فهجرته الی الله و رسوله و من کانت هجرته الی الدنیا یصیبها او امرأة ینکحها فهجرته الی ما هاجر الیه حافظ شمس الدین بن عبد الواحد گفته از قدیم در هر شهر مسلمان جمع میشوند و برای اموات قرآن میخوانند پس اجماع شده و خلال از شعبی روایت کرده که بودند انصار و قتیکه کسی میمرد از آنها بسوی قبر او می رفتند و برای او قرآن میخواندند و ابو محمد سمرقندی از علی رضی الله عنه از آن حضرت صلی الله علیه وسلم روایت کرده که هر که در مقابر گذشت و قل هو الله احد یازده بار خوانده ثواب آن باموات بخشید او را ثواب داده شود بعدد مردگان ابو القاسم سعد بن علی از ابی هریره روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وسلم که هر که داخل مقابر شود پیشتر بخواند فاتحه و قل هو الله احد و الهکم التکاثر و بگوید آنچه خوانده ام ثواب آن باهل قبور از مومنین و مومنات گردانید مر آنها را مردگان برای او شفیع باشند بسوی الله تعالی و عبد العزیز صاحب خلال بسند خود از انس روایت کرده که رسول فرمود صلی الله علیه وسلم هر که داخل مقابر شود و سورهٔ یٰسین بخواند از مردگان تخفیف عذاب شود او را بعدد مردگان حسنات باشد قرطبی گفته که رسول فرمود صلی الله علیه وسلم بخوانید بر مردگان خود یٰسین همو میگوید در وقت مردن بخواند و عبد الواحد مقدسی گفته که نزد قبور بخواند و محب طبری گفته که هر دو حال خواند و در احیاء العلوم از احمد بن حنبل روایت کرده که وقتیکه در مقابر داخل شود فاتحه و معوذتین و قل هو الله احد خواند برای اهل مقابر گرداند بآنها رسد و بالا گذشته خواندن فاتحه نزد سر میت و خاتمه سورهٔ بقر نزد پائی او از حدیث ابن عمر از آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اول سورهٔ بقر و خاتمه آن از حدیث علاء بن ابن الحلاج و الله اعلم۔

باب احسن اوقات برای موت

ابو نعیم از ابن مسعود روایت کرده که فرمود رسول صلی الله علیه وسلم هر که را اتفاق مردن شد نزد تمامی رمضان یا تمامی عرفه یا دو من صدقه داخل بهشت شود و ابو نعیم از خیثمه روایت کرده که بود از سلف خوش میکرد آنها را مردن کسی نزد عمل صالح حج یا عمره یا روزهٔ رمضان یا یوم دوا احمد از حذیفه روایت کرده که

رسول فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ہر کہ لا الہ الا اللہ گفتہ یا روزہ داشتہ یا صدقہ دادہ برای حق تعالی و بران تمم شد داخل بہشت شود دیگری از عائشہ رضی اللہ عنہا روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہر کہ روز جمعہ یا شب جمعہ مرد از عذاب قبر پناہ یافت و روز قیامت آید و بروی علامت شہدا باشد

باب در آنکہ جسد انبیا و شہدا در قبر خاک نشود

حاکم و ابو داؤد از اوس بن اوس روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وسلم بیشتر درود بفرستید بر من روز جمعہ پس بدستیکہ درود شما بر من عرض کردہ خواہد شد گفتند یا رسول اللہ چگونہ عرض کردہ شود بر تو در حالیکہ تو بوسیدہ یعنی خاک شدہ باشی فرمود حق تعالی حرام کردہ است بر زمین اجساد انبیا را و ابن ماجہ از ابی الدرداء و مانند آن روایت کردہ امام مالک و بیہقی غیر روایت کردند کہ چون معاویہ نہر آورد از راہ جبل احد گفت ہر کس کہ قتیل او آنجا مدفون باشد آنجا خبر گیرد و مردم عمرو بن جموح و عبد اللہ بن حسود و عبد اللہ بن عمرو بن حرام را از انجا برداشتہ نقل مکان کردند بدنہای شان سالم برآمدہ تازہ و بوی مشک از انہا خاک می آمد و کلند بہای حمزہ رسید خون ازان جاری شد از آنجا معلوم میشود کہ انبیا و شہدا را ہر چند ارواح در اعلی علیین باشند لیکن علاقہ شان ببدن زیادہ باشد از آنچہ دیگر میرا باشد و لہذا آنہا را احیا میگویند و ہمچنین باشد حال صدیقان و صالحان یعنی اولیا و طبرانی از ابن عمر روایت کردہ کہ رسول فرمود صلی اللہ علیہ وسلم وقتیکہ حامل قرآن می میرد وحی میکند حق تعالی بسوی زمین کہ گوشت او را نخوری زمین گوید ای رب چگونہ خورم گوشت او را در حالیکہ کلام تو در شکم اوست ابن مندہ گفتہ کہ درین باب از ابی ہریرہ و ابن مسعود نیز مرویست و مروزی از قتادہ روایت کردہ کہ ما را رسیدہ است کہ زمین مسلط نشود بر جسدی کہ گناہ نکردہ باشد اقول بندگان صالح یعنی اولیا را اند کہ قلوب و ابدان آنہا صلاح یافتہ اند از گناہان محفوظ و مغفور اند زمین بر اجساد آنہا ہم مسلط نشود چنانچہ شہدا را کہ سیف آنہا را از گناہان پاک کردہ است و اللہ اعلم و الحمد للہ رب العالمین و الصلوۃ و السلام علی رسولہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین و علی جمیع الانبیاء و المرسلین و علی الملائکۃ المقربین و علی عباد اللہ الصالحین برحمتک یا ارحم الراحمین

خاتمۃ الطبع

سپاس خدایرا کہ در بندگان موت حیات برای امتحان مقرر گردانیدہ و در قبور مطیعان را بہ نعمت و عاصیہا را بہ نقمت رسانیدہ درود پیغمبری را کہ مومنان را مژدہ علیین و کافرن را بیم و یقین دادہ و آل و اصحابش را کہ در راہ تحصیل حسن خاتمہ قدم فراتر نہادہ اما بعد چون ہر اہل ایمان را دانستن حال موت و شناختن سعادت دو خامت عاقبت ضرور است نادر تحصیل موجبات حسن انجام کوشیدہ و از اسباب سوء خاتمہ پرہیزد لہذا احقر العباد **محمد عبد الاحد** رسالہ مستطرفہ **تذکرۃ الموتی والقبور** تصنیف حضرت علم الہدی علامۃ الورٰی قاضی **محمد ثناء اللہ** صاحب پانی پتی قدس سرہ را کہ در احوال اموات و قبور حسن تالیف یافتہ و بطبع مجتبائی واقع دہلی بار سوم بماہ ذیقعدہ سنہ ۱۳۳۳ ہجری نبوی صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم بطبع در آوردہ

قبل ازین نسخہ ارشاد الطالبین علیحدہ و مکتوبات حضرت ایشان و مجموعہ کلمات طیبات درین مطبع نیز حسن الطباع یافتہ است امید کہ چون ناظرین از مطالعہ این نسخہای عدیم المثیں خطے بردارند مہتمم را بدعای حسن خاتمہ یاد آرند

فقط

فہرست مضامین تذکرۃ الموتی والقبور

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
باب بدآ الموت	۲	باب در خفاعت قبر و سہولت آن۔	۲۰
باب در علامت خاتمہ خیر و بد و اسباب آن۔	۳	باب در ثواب مشایعت جنازہ۔	۲۱
باب آنچہ انسان در مرض موت بگوید و آنچہ		باب اسباب نورانیت قبر و تاریکی قبر۔	″
نزدوی خواندہ شود و تلقین میت و بعد		باب در حساب در قبر۔	۲۲
موت آنچہ گفتہ شود۔	۵	باب در عذاب قبر۔	″
باب در احوال ملک الموت و اعوان او۔	″	باب در انقطاع عذاب قبر۔	۲۳
باب در بیان کیفیت موت مومن و کافر و بیان		باب کسیکہ در قبر معذب نشود۔	″
ملائکہ و غیرہ کہ وقت مرگ حاضر میشوند و آنچہ		باب در بیان آنکہ انبیاء و اولیاء در قبور خود	
در ایمنت می بیند و می شنود۔	۷	بنماز و ذکر خدا مشغول و متلذذ و باشند	۲۵
باب در آنچہ دیدہ خواندہ شود از ادعیہ تلقین		باب زیارات قبر۔	۲۶
میت۔	۱۶	باب در مقر ارواح۔	″
باب در ضغطۂ قبر۔	۱۷	باب اعمال زندگان بر اقربائے مردہ عرض کردہ میشوند	۳۱
باب اعمال او بصورت انسان شدہ معانقت		باب ارواح مومنان در ثواب عروج میکنند	″
کنند در قبر۔	″	باب در آنچہ مردہ را از زندگان ایذا میرسد	۳۲
باب روح کلام قبر و عذاب قبر	۱۸	باب در چیز کہ میت را در قبر نفع کند	۳۳
باب در فتنۂ قبر۔	۱۸	باب احسن اوقات برای موت	۳۷
باب کسیکہ سوال نشود و عذاب قبر نشود۔	۱۹	باب در آنکہ جسد انبیاء و شہداء در قبر خاک نشود	۳۸

8/9/99

21/9

BP
166
.815
S25
1913

3 1761 04940765 3